

**KEMALEDDİN İBNÜ'L-HÜMAM'IN İSLÂM DÜŞÜNCE
TARİHİNDEKİ YERİ ve “el-MÜSAYERE” ADLI ESERİNDEN
“İMAN VE İSLÂM” ÖRNEĞİ**

Dr. Halil TAŞPINAR*

Anahtar kelimeler: Kemaleddin İbnü'l-Hümam, Kelâm, İman, İslâm

Özet

Kemaleddin İbnü'l-Hümam, XV. asır ilim dünyamızın önemli şahsiyetlerinden olup, müspet ve hür düşüncenin mahsulü olan kıymetli eserler vermiştir. Kelâm sahasında yazmış olduğu “*el-Müsayera*” isimli kitabının “*İman ve İslâm*” konularını ihtiva eden hatime bölümü içerisinde imanın tarifi ve mahiyeti, İmanın kavramsal anlamı, İmanın oluşumu, İman-Küfür ilişkileri, İmanî konuların Tespiti ve İmanın temel özellikleri işlenmektedir. Özellikle İbnü'l-Hümam, konuları işlerken mezhep taassubundan uzak, kendi görüş ve düşünceleriyle, özgürlükçü bir düşünce çerçevesinde, kendi anlayışına göre meseleleri ortaya koymuştur. İşte bu yazımızda “*el-Müsayera*” içerisindeki “*İman-İslâm Örneğini*” ele aldık.

The Place of Kemaleddin Ibn al-Humam in the Thought History of Islam

And

The Example of “Belief and Islam” in his book titled “al-Musayarah”

Key words: Ibn al-Humam, Kalam, Iman, Islam

Abstract

Kemaleddin Ibn al-Humam is one of the important personalities of our science world in the 15th century and he has given precious books, which are products of positive and free thoughts. The part of “Belief and Islam”, the last part of the book written in Kalam namely “al-Musayarah” consists of definition and character of iman, concept of iman, formation of iman, relation of iman and unbelief, subjects related with iman and its characters. Ibn al-Humam has studied the matters according to his methods in the frame of free thought avoiding the fanaticism of sect. In this article, we have dealt with the example of Belief and Islam within “al-Musayarah”.

* Bartın İl Müftü Yardımcısı

Giriş

Bilindiği üzere, Kelâm ilmi, İslâm Dinin İnanç Esaslarını tetkik ve müdafaa eden bir bilim dalıdır. İnanç esaslarına karşı yapılan her türlü tenkit ve itirazlara, İslâm'a uygun cevaplar arayan bir metotla çalışmaktadır.

İslâm'ın düşünce tarihine baktığımızda Hz. Peygamber devrinde tedvin edilmiş bir akaid ilmi bulunmadığı gibi bu noktada tedvin edilmiş herhangi bir İslâmî ilim de mevcut değildi. İlk fikrî hareketlerinin Hz. Peygamber'in vefatından sonra başladığı ve hicrî birinci asrı içine aldığını söylememiz mümkündür. Hz. Osman'ın şehid edilmesi (ö. 35/656) ve Cemal vak'a'sı ile Sıffin savaşının sonunda Müslümanlar birbirlerini öldürmüşlerdi. Halbuki "*katl*" İslâm'da büyük günahlardandır. O halde büyük günah işleyen bir mü'minin ahiretteki durumu nedir? İmanın tarifi ve sınır ne olmalıdır? gibi sorular Müslümanları Kur'an ve Sünnete yönetmiş, inanç açısından dikkatli olmaya ve yeniden tetkik etmeye sevk etmiş, denilebilir.¹ Daha sonraları İbn Küllab (ö.240/854) ile Haris-i Muhasibî (ö.243/857) gibi Selef âlimleri, kendi zamanlarında teessüs etmiş bulunan Selef akidesini, Kelâmın ana delillerinden olan aklın hüccet ve bürhanlarıyla teyid etme ihtiyacını duymuşlar ve böylece Ehl-i Sünnet İnanç Esaslarının kurucuları olmuşlardır.² Ayrıca Ebü'l-Hasan el-Eş'âri (ö.324/936) ile Ebû Mansur el-Mâtürîdî (ö.333/944) Ehl-i Sünnetin görüşlerini bütünüyle sistemleştirmeye çalışmışlardır.³ Böylece Gazâlî'ye kadar gelen bu dönem kelâmcılarına "*Mütekaddimîn*" ve yine Gazâlî ile başlayan XIX. asra kadar devam eden dönem kelâmcılarına ise "*Müteahhîrîn*" ismi verilmektedir.

Bu tarihi süreç içerisinde özellikle Akâid–Kelâm sahasında fikir ve eserleriyle temayüz etmiş Osmanlı âlimlerinin sayıları çok az olmakla beraber bunlardan **Birisi**, Kâdı Celâleddîn zâde Hızır Bey (ö. 863/1458)dir. Osmanlı ulemasından olup, onun yazmış olduğu "*Kâside-i Nûniyye*" ise 100 beyittir. Ayrıca bu kasidenin pek çok şerhi bulunmaktadır.⁴ **Diğeri**, Taşköprüzâde İsamüddin Ahmed (ö.968/1561)dir. Onun meşhur eseri "*Miftâhu's-Saade*"de yer alan ilm-i kelâm bahsi başlı başına bir değer taşır.⁵ Taşköprüzâde'nin bundan başka "*el-Meâlim fi İlmi'l-Kelâm*" adlı müstakil bir eseri de mevcuttur.⁶

Osmanlı devletinin yükseliş devrinde yaşayan İbnü'l-Hümmam, Hadis, Fıkıh, Akâid ve Tasavvuf ilimleri sahasında pek çok eser verdi. Özellikle

¹ Geniş bilgi için bkz. Akbulut, Ahmed, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992.

² İzmirli, İsmail Hakkı, *Yen İlmi Kelâm*, İstanbul 1339, 1/77.

³ Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1980, s.43.

⁴ bkz. Yazıcıoğlu, M. Said, Hızır Bey. Ankara 1987; Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İst. 1981, s.133.

⁵ Kemaleddin Mehmed Efendi tarafından bazı ilaveler yapılarak *Mevzûatu'l-Ulûm* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş, İstanbul'da 1315 yılında iki cilt halinde basılmıştır.

⁶ bkz. Güzel, Abdurrahim, Kelâmî eserlerin genel özellikleri ve Taşköprülüzâde'nin 'el-Meâlim fi İlmi'l-Kelâm isimli eseri', *Taşköprülüzâde Ahmed Efendi Kongresi*, Kayseri 1992, s. 81 vd..

o, kelâm ilmi alanında müstakil ve orijinal denilebilecek bir eser yazdı. Kendisi bu eserin te'lif sebebini şöyle anlatıyor: "Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamid el-Gazâlî'nin (ö.505/1111) "*er-Risâletü'l-Kudsiyye*"sini okumaya başladım, yarısına gelince özetlemek aklıma geldi. Daha sonra muhtasar olmaktan çıkıp müstakil bir eser haline geldi". Te'lif sebebini böyle anlatan İbnü'l-Hümmam'ın "*el-Müsa-yere*"si, plân ve başlıkları bakımından çok güzel tertip edilmiş olan "*er-Risâletü'l-Kudsiyye*" ile birlikte gittiğinden dolayı *el-Müsayere* adını verdiği bu kitap onun bir şerhi şeklinde meydana getirilmiş bir eser değildir. Ondan tamamen farklı bir şekilde kaleme alınmış ve yazıldığı dönem itibariyle orijinal sayılan bir eserdir.

A-KEMALLEDDİN İBNÜ'L-HÜMMAM es-SİVASI'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Kemaleddin İbnü'l-Hümmam XV. Asır ilim dünyamızın önemli şahsiyetlerinden biridir. Müspet ve hür düşüncenin mahsulü olan kıymetli eserleri, onun şöhretini asırların ötesine taşımış ve kendisini ilim dünyasına kabul ettirmiştir. Hayatına ve eserlerine geçmeden önce, yaşadığı devrin siyasî, içtimaî ve ilmî atmosferinden kısaca bahsetmekte fayda vardır.

Kemaleddin İbnü'l-Hümmam aslen Sivas şehrinden olmakla birlikte, hayatının tümü, Mısır'da hükümranlılığını sürdürmekte olan Memlûkler devletinde geçti. Muasırı olan Memlûk sultanları: Berkuk (784-801/1382-1399), Ferec (801-815/1399-1412), Şeyh Müeyyed el-Mahmûdî (815-824/1412-1421), Barsbay (824-841/1422-1438), Seyfeddin Çakmak (842-857/1438-1453), Seyfeddin İnal (857-865/1453-1461)'dir.⁷ Ayrıca onun hayat müddeti Osmanlı Sultanı I.Beyazıt (791-805/1389-1403) ile II. Mehmet Fatih dönemine rastlamaktadır.

Muhtemelen, o dönemde Anadolu'daki bir takım karışıklıkların ortaya çıkması ve bu siyasî karışıklıklarla birlikte⁸, batı İran'ı işgal ederek Karabağ'da ordugâhını kuran Timur'un Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için yaptığı hazırlıklar⁹ neticesinde babası bu şehri (Sivas'ı) terk etti. İbnü'l-Hümmam'ın babası Müslüman Türklerin idaresi altında bulunan Mısır'a henüz meçhulümüz olan bir nedenden dolayı göçerek Sivas'ta yürüttüğü kadılık mesleğini burada devam ettirdi.¹⁰ Ancak bu çağdaki, Mısır sultanlığı üstlendiği idari tasarruf ve muhafaza rolüyle adeta bir "*İslâm Bizans*" idi. Bir taraftan Memlûk askerleri, Suriye ve Mısır'lı idareciler devleti savundular ve devam ettirdiler. Diğer taraftan İslâm Bilginleri klâsik İslâm mirasını korudular, yorumladılar ve zenginleştirdiler.¹¹ Fakat Memlûkler devri Mısır cemiyetinde, idare edenlerle edilenler arasında büyük fark bulunmakta idi. Çünkü idare edenler her bakımdan yerli halka yabancı olup, Suriye ve Mısır halkını bağ-

⁷ Yiğit, İsmail, *İslâm Tarihi, Memlûkler*, İstanbul 1991.

⁸ Nafiz, Rıdvan-Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s. 77-92

⁹ Yücel, Prof. Dr. Yaşar, *Timur'un Ortadoğu, Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, Ankara 1989, s. 6; Ayrıca bk. Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 127; *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1951, X/569 vd; Danişment, İ. Hami, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, I/125-126.

¹⁰ Serkis, Yusuf İlyas, *Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-Mu'arraba*, Mısır 1928, I/278-279.

¹¹ Levis, Bernard, a.g.e., I/237.

layan hiçbir bağıları yoktu.¹² Zira Memlûklerin hepsi bir asıldan değildi. Başta Türkler olmak üzere Moğol, Çerkez, Rum ve diğer milletlendendi. Kendi durumlarını kuvvetlendirmek için esir tüccarlarının getirdikleri muhtelif milletlere mensup esirlerden çokça satın alırken, onların meziyetleri ve özelliklerini göz önünde bulunduruyorlardı.¹³ Lakin Memlûk sultanlığı döneminde, ilim ve ilim adamlarına çok fazla değer verilirdi. Memlûk sultanlarının, ilmi ve ulemayı teşvikleri olmasaydı elbette bunun neticesi alınamazdı. Hatta pek çok Memlûk sultanı yaşadıkları kalede haftada birkaç kere dinî ve ilmî meclisleri topluyorlar ve bu meclislerde muhtelif konuların münakaşa ve münazarası yapılırdı.¹⁴

Memlûk sultanlarının ilmî faaliyetlere verdikleri ehemmiyetin bir delili olarak, onların çoğu zaman bir okul vazifesi gören camilere ilaveten yaptır- dıkları medreselerdi.¹⁵ Medreselerin yaygınlaştığı bu dönemde tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, nahiv, tasavvuf, tarih ve coğrafya ilimleri sahasında çok sayıda büyük âlim yetişmiştir. Memlûkler dönemine baktığımızda, dinî ilimlerin tamamı, lügat ilimleri, tarih ve tabakat alanlarında, gerek âlimlerinin, gerekse eserlerinin sayısı bakımından büyük patlamaların olduğu görülmektedir.¹⁶

¹² Yıldız, H. Dursun (Redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, VII/28.

¹³ Yıldız, H. Dursun, a.y.

¹⁴ Yıldız, H. Dursun, a.g.e., VII/41 vd.

¹⁵ Yıldız, H. Dursun, a.g.e., VII/41.

¹⁶ Bu dönemde Memlûkler İslâm tarihinin en mufassal eserlerini yazan en ünlü ansiklopedistlerini yetiştirmiştir. Bunlardan bazılarının adlarını ve eserlerini şöyle zikredebiliriz: İbn Manzûr'un (ö.711/1311) *Lisânü'l-Arab*, Ebû Hayyan el-Endülüsî'nin (ö.746/1345) *Lisânü'l-Arab*, Makrizî'nin (ö.845/1441) *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi zikri'l-hitat ve'l-âsâr*, İbn-i Tağriberdî'nin (ö.874/1469) *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire ve Behavî'nin (ö.902/1497) ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'dir. Aynı zamanda Memlûkler dönemi ilmî hareket, ilim adamları ve İslâm tarihinin meşhur simaları için yazılmış, tercüme-i hal ve tabakat kitaplarıyla da temayüz etmiştir. Bunlardan: İbn-i Hallikân'ın (ö.681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*; Suyûtî Celâleddin Ebu'l-Fazl'ın (ö.911/1505) *Hüsnü'l-Muhadara fi Ahbârı Mısır ve'l-Kahire'si*, Ahmed b. İyâs el-Hanefî'nin (ö.930/1524) *Bedâ'ü'z-Zuhûr fi Vakâ'i'i-d-Duhur*, İbn Haldun'un (ö.808/1406) *el-Iber ve Divânü'l-Mübtede-i ve'l-Haber fi eyyâmi'l-arab ve'l-Acem ve'l-Berberi ve Mukaddimesi* ve diğerleri. Yiğit, İsmail, a.g.e., VII/326 vd.; Memlûklerin bu dönemi de hadis ilmi içinde çok verimli bir dönem olmuştur. Hadis ilminin altın devri olarak zikredilen bu dönemde yazılan şerhleri ve rical kitapları, bu sahanın en güvenilir ve en çok okunur kitapları arasındadır. Hadis ilmindeki bazı âlimler: Nevevi, Muhyiddin Yahya b. Şeref'in (ö.676/1277) *el-Minhâc fi şerhi Sahihi Müslim b.el-Haccâc*; Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b.Keymuz et-Türkmânî'nin (ö.748/1347) *Tezkiretü'l-Huffâz*, Moğoltay b. Kılıç'ın (ö.762/1361) *Şerhu'l-Buhârisi ve Şerhu Süneni İbn Macesi*; İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö.852/1449) *Nuhbetü'l-Fiker*, el-Kastalânî'nin (ö.923/1517) *el-İrşâdü's-Sârî fi Şerhi'l-Buhari'si* ve diğerleri. Yiğit, İsmail, a.g.e., VII/272 vd.; Memlûkler zamanında, diğer dîni ilimlerde olduğu gibi yetiştirmiş olduğu meşhur kıraat âlimleriyle de temayüz etmiştir. Bu kıraat âlimleri şunlardır: İbnü'l-Cezerî (ö.833/1424) *Hülâsâtü'l-Ebhas ve Şerhu's-Şatibiyye*, ayrıca Muhammed b. Süleyman eş-Şâtibi (ö.672/1574), İbnü'l-Bârîzî (ö.738/1377), Celâleddin Bulkînî (ö.824/1421) ve diğerleri Yiğit, İsmail, a.g.e., VII/257 vd.; Rivayet ve dirayet tefsirlerinin en başarılı örnekleri yine Memlûkler zamanında yazılmıştır. Rivayet tefsirleri arasında Taberî tefsirinden sonra şöhret açısından ikinci sırada kabul edilen İbn Kesîr tefsiri, Ahkâmü'l-Kur'an, bir fikhî tefsir özelliği taşıyan ve dirayet tefsirleri yönünden de başarılı sayılan Kurtubî tefsiri bu dönemin mahsulüdür. Dönemin meşhur müfessirlerinden bazıları: Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el Hazreci el-Endülüsî'nin (ö.671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*ı, İbnü'l-Münir'in (ö.683/1284) *el-Bahru'l-Kebirî*, Süyûtî, Celâleddin Ebu'l-Fadl'ın (ö.911/1505) *Tefsiru'l-Celâleyn ve el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'an*'i ve diğerleri. Yiğit, İsmail, a.g.e., VII/262.; Aynı şekilde bu dönem sayıları*

I-İBNÜ'L-HÜMMAM'IN HAYATI

İbnü'l-Hümmam'ın hayatını tespit etmek amacıyla yaptığımız araştırma sonucunda gördük ki, kaynaklarda çok geniş ve yeterli bilgi yoktur. Ancak Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî (ö.902/1496) İbnü'l-Hümmam'ın hayatıyla ilgili olarak "*el-İhtimam bi tercemeti'l-Kemal b. Hümmam*" adlı bir kitap yazmıştır.¹⁷

İbnü'l-Hümmam'ın ismi: Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mes'ud el-Kemal b. Hümmamiddin b. Hamididdin b. Sa'diddin es-Sivasî'l-aslı sümme'l-İskenderî el-Hanefî'dir.¹⁸ Kemaleddin İbnü'l-Hümmam'ın asıl adı Muhammed'dir. Künyesi Ebu Abdullah, lakabı ise Kemalüddin'dir. Gerek kendi zamanında, gerek daha sonra gelen nesiller arasında daha çok "İbnü'l-Hümmam" diye meşhur olmuştur.

binleri bulan din âlimlerinin içinden bazı hukukçuların isimleri şunlardır: a-**Şafii mezhebinden**: İzzeddin b. Abdü's-Selâm (ö.660/1262), Sadreddin b. Vekil (ö.716/1316), Kazvîni, Muhammed b. Abdurrahman (ö.739/1383), Taceddin es-Sübki, Abdulvehhab b. Ali (ö.711/1370), b-**Hanefi mezhebinden**: Zeylâi, Ebû Muhammed Osman b. Ali (ö.743/1342), Babertî, Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed (ö. 768/1384), İbnü'l-Hümmam, Kemaleddin Muhammed b. Abdülvahid es-Sivasî (ö.761/1457), İbn-i Kutluboğa, Zeyneddin Kasım (ö. 879/1350), c-**Hanbeli mezhebinden**: Tufi, Necmeddin Süleyman b. Abdulkâvî (ö.716/1316), İbn Teymiyye Ahmed b. Abdülhalim Takiyüddin el-Harrânî el-Hanbelî (ö.728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), d-**Maliki mezhebinden**: Karafî, Ahmed b. İdris (ö.684/1285), İbn Ferhun, İbrahim b. Ali (ö.799/1397). Yiğit, İsmail, a.g.e., VII/284-301. Ayrıca Tıp, matematik, geometri, astronomi, felsefe, mantık, kimya ve coğrafya alanlarında da bir çok âlim yetişmiş ve eser yazmıştır. Yiğit, İsmail, a.g.e., VII/315 vd. Memlûk devleti, dini ve müspet ilimler açısından oldukça verimli bir devlettir. Bu dönemde binlerce âlim yetişmiş, hatta kütüphaneler dolusu kitap yazılmıştır.

¹⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl âlâ Keşfi'z-Zünûn*, İstanbul 1954, I/151.

¹⁸ İbnü'l-Hümmam'ın hayatı için bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., I/151; Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, *Dav'u'l-Lâmi fi A'yanî'l-Karnî't-Tâsi'*, Beyrut ts. , VIII/127-132; Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *Buğyetü'l-Vu'ât*, Beyrut ts. , s. 70; Taşköprüzâde, M.Efendi, *Mevzuâtü'l-Ulûm*, İstanbul 1313, I/731-733; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, s. 236, 358., İstanbul 1971; İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felah Abdulhayy el-Hanbeli, *Şezeretü'z-Zehab*, Beyrut ts. , VII/298-299; el-Leknevî, Muhammed Abdulhayy el-Hindî, *Fevâidü'l-Behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut ts. , s. 180-181; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsarü'l-Musannifin*, İstanbul 1955, s. 201.; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedru't-Tâli*, Kahire 1348, II/201-202; Hayreddin ez-Zirikli, *el-Â'lâm*, Beyrut 1984, VII/134-135; Kahhale, Ömer Rızâ, *el-Mu'cemü'l-Müellifin*, X/264 Dımaşk 1960; Serkis, Yusuf, *el-Mu'cemü'l-Matbuati'l-Arabiyye ve'l-Mu'arraba*, Kahire 1928, I/278-279; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (hz. Yavuz, A.Fikri- Özen, İsmail), İstanbul ts. , I/351; Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul 1306, I/679; Muhammed Zahid el-Kevserî, *Fikhu Ehl-i Irak ve Hadisühum*, Beyrut ts. , s. 73; İbn-i Abidin, *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürrü'l-Muhtar*, İstanbul 1984, I/26; M. Seyyid Bey, *Usulü Fıkh*, Cüz'ü Evvel, Medhal, İstanbul 1333, s. 58-59; C. Brockelmann, GAL, Leiden 1944-1949, II/99; Supplement, Leiden 1937-1942, II/91-92; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul 1967, I/405; Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1975, s. 164; Yiğit, İsmail, *Siyasî Dîni Kültürel İslâm Tarihi, Memlûkler*, İstanbul 1992, VII/292; Özel, Ahmed, *Hanefi Fıkh Âlimleri*, Ankara 1990, s. 96-97; Henri Laoust, *Les Schismes dans L'Islam*, Paris 1977, s. 282; M. Şerafeddin, *Türk Kelâmcıları, Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1932, sy. 23, s. 11; Yazıcıoğlu, Mustafa Said, *Le Kalam et son Role dans la Societe Turco Ottomane aux XV-XVI. Siecles*, Ankara 1991, s. 93-100 (Doktora Tezi); Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul 1989, s. 132-133; Yurdagür, Metin, *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi*, İstanbul 1989, s. 92; Muhammed Emin, el-Ma'ruf bi Emir Padişah, *Teysirü't-Tahrir*, Beyrut ts., I/3-4.

Müellifimizin babasının ve dedelerinin Sivas'lı olması sebebiyle “es-Sivasî”, Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğmuş olması nedeniyle de “el-İskenderî” nisbelerini almıştır. İskenderiye'de kadılık yapan babası Abdulvahid, orada Maliki mezhebine mensup olan bir kadının kızıyla evlenmiş ve bu evlilikten de İbnü'l-Hümmam dünyaya gelmiştir.¹⁹ O'nun Sivas'ta değil de Mısır'da doğduğunu yukarıda belirttik ve kaynaklar böyle söylüyor. Ancak kaynaklar arasında Ömer Nasuhi Bilmen “*Hukuku İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamus*”unda, onun Sivas'ta doğmuş olduğunu yazıyor.²⁰

Kaynaklar, İbnü'l-Hümmam'ın doğum tarihi ile ilgili olarak farklı rakamlar veriyorlar. Sehavî, doğumunu 788/1386²¹ Kahhale ise 789/1387²² ve Süyûti'de yaklaşık kaydını koyarak 790/1388 tarihinde doğmuş olduğunu belirtiyor.²³ Aslında bu tarihler arasında zaman bakımından fazla fark yoktur. Zaten sonuncularda “yaklaşık” kaydını koyduklarına göre 789 veya 790 tarihinde doğmuş olabilir.

İbnü'l-Hümmam'ın ailesi ile ilgili olarak gerekli bilgiye sahip değiliz. Ancak tarihçi Sehavî'nin “*ed-Dav'u'l-Lâmi*”sinde kısaca bilgi olarak “el-Kemal b.Hümmam”ın babası Hanefi mezhebinden Anadolu Hümamiddin'dir. İsmi Abdulvahid b.Abdulhamid b. Mes'ud'dur. Faziletli, hayır sahibi bir âlimdir. İskenderiye kadılığı yaptı ve (801/1398) yılında İskenderiye'de öldü.²⁴ Babası öldüğünde on yaşlarında olan İbnü'l-Hümmam yetim kaldı. Bu tarihçi Sehavî'ye göre, müellifimizin dedeleri de Sivas'ta kadılık yaptı.²⁵ Annesine gelince, kaynaklarımızda onun hakkında fazla bilgi bulmakta kendimizi zorlamaktayız. Ancak annesi Maliki mezhebinden olup Ebu'l-Hayr lakaplı bir hâkimin kızı olan Fatma hanımdır.²⁶

Yine İbnü'l-Hümmam'ın çocukları hakkında da gerekli bilgi elimizde yoktur. Başvuru kaynağımız Sehavî'ye göre İbnü'l-Hümmam'ın öğrencisi el-kadı Şerafuddin Ebu Zekeriya eş-Şafii (ö. 871/1466) hocası İbnü'l-Hümmam'ın ilk kocasından dul kalmış bir kızıyla evlenmiştir. Diğer kızı da Aişe'dir.²⁷ İbnü'l-Hümmam'ın künyesi Ebu Abdullah olan bir erkek çocuğunun olduğunu ileri sürülmektedirler. Bu konuda kesin bir bilgimiz mevcut değildir.²⁸

İbnü'l-Hümmam on yaşına kadar babasının elinde büyüyüp yetişti. Kadı'l-Kudat diye anılan babası Abdulvahid, İskenderiye kadısı iken vefat

¹⁹ Arslan, Ahmed Turan, “Kemaleddin İbnü'l-Hümmam es-Sivasî”, *Sivas Yöresel Dergi*, İstanbul 1991, sy. 1, s. 6

²⁰ Bilmen, Ö. Nasuhi, a.g.e., I/405.

²¹ Sehavî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*; VIII/127; Kahhale, *el-Mu'cemü'l-Müellifin*, X/264; Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 180; Şemseddin Samî, *Kâmusu'l-A'lâm*, I/679; Bilmen, Ö. Nasuhi, *Istılahatı Fıkhiyye*.,I/405.

²² Kahhale, a.g.e., X/264; Sehavî, a.g.e., VIII/137.

²³ Süyûti, *Bugyetü'l-Vuat*, s. 70; Sehavî, a.g.e., VIII/127; Taşköprüzâde, *Mevzuatü'l-Ulûm*, I/731; İbnü'l-İmad, *Şezerat*, VII-298; Şevkânî, *Bedru't-Tâli*, II/201; Zirikli, *el-A'lâm*, VII/134.

²⁴ Sehavî, a.g.e., X/209; Leknevî, a.g.e., s. 180.

²⁵ Sehavî, a.g.e., VIII/127.

²⁶ Sehavî, a.g.e., XII/91-92.

²⁷ Sehavî, *ez-Zeyl âla Ref 'i'l-İsr*, s. 460.

²⁸ Arslan, Ahmed Turan, “Kemal İbnü'l-Hümmam, Hayatı, Eserleri”, *Kemal İbnü'l-Hümmam Sempozyumunda Sunulan Yayınlanmamış Tebliğ*, Sivas 1991, s. 1.

etmesi sebebiyle yetim kaldı. Daha sonra İbnü'l-Hümmam, Mağribli, hayır sahibi ve hafız anneannesinin himayesinde yetişti. Kur'an'ın çoğunu ezberledikten sonra, anneanesi ile birlikte Kahire'ye geldi ve burada Kur'an'dan kalan kısmı da "eş-Şihab el-Heysem'in" yanında ezberledi. Böylece Kur'an'ın tamamını ezberlemiş olarak hafız oldu.

Devrinin âdeti üzerine ilk tahsiline Kur'an ezberleyerek başlayan İbnü'l-Hümmam, onun talim ve kıraatını ez-Zerâtî'ten (ö.825/1421) okudu. Ayrıca İskenderiye'de ez-Zeyn Abdurrahman el-Fakîr'den Kur'an talim etti. İbn-i Hişam en-Nahvî'nin (ö.761/1360) nahiv ilmiyle ilgili eseri "Elfiye"yi, Ebû'l-Hüseyn el-Kuduri'nin (ö.428/1036) "Muhtasaru'l-Kuduri"sini, Ebû'l-Berakat en-Nesefî'nin (ö.710/1310) "Menaru'l-Envar" adlı fıkıh usulü kitabını, meşhur müfessir ve belağat âlimi ez-Zemahşerî'nin (ö.538/1143) Arapça ile ilgili "el-Mufassal fi'l-Lüğa" adlı eserini ezberledi.

Ayrıca İskenderiye kadısı el-Cemal Yusuf el-Humeydî el-Hanefî'den nahiv okudu. İskenderiye'den tekrar Kahire'ye dönüşünde anneannesinin memleketinden olan Yahya el-Uceysi'den (ö.862/1458) de bazı ilimleri okudu. Mantığı İzzüddin Abdüsselâm el-Bağdadî'den (ö.859/1454) okudu. Sehâvi'nin "ed-Dav'u'l-Lâm"inde el-Bisati, Süyûtî'nin "el-Buğyetü'l-Vua"ında da es-Sinbati (ö. 842/1438) olarak zikrettiği hocasından "Usûlü'd-dîn/Kelâm" ve Mevlânazâde Ahmed b. Mahmud b.Mahmud el-Haravî'nin "İlm-i Hikme"e dair "Hidayetü'l-Hikme" şerhini bitirdi.

Aynı şekilde Şeyhu'l-Cemaliye Hümmamiddin el-Harezmi (ö. 829/1425), el-Kemal el-Şümünni, Muhammed b. Muhammed el-Maliki (ö.821/1418), el- Bedr Hüseyin b. Ali el-Bûsirî el-Maliki'den (ö.838/1434) bazı ilimleri tahsil etti. Mahmud b. Muhammed el- Aksarayî el- Hanefî'nin (ö. 825/1421) tefsir derslerine devam eden İbnü'l-Hümmam, hocasıyla öyle ince ve derin bahislere daldı ki, hocası bazen çıkış yolu bulamazdı. Ve yine Celâl el-Hindî'den Kadı Beyzâvî'nin "Tevalî'ü'l-Envar şerhi Metâlî'l-Envar şerhini" okudu.²⁹

²⁹ İbnü'l-Hümmam, hocalarının en zekisi olarak vasıflandırdığı el-Kutub Muhammed Berkûki'den (ö.819/1416) "Şerhu'l-Mevâkif" adlı meşhur kelâm kitabını ve İbn-i Mecdî'den (ö. 850/1447) muhtasar mantık kitabı İsağocî'yi öğrendi. Bedreddin Muhammed el-Aynî'den (ö.855/1451) Müeyyidiyye medresesinde vermiş olduğu dersleri takip ederek Arap şiirini öğrendi ve onun hadislerine devam etti. İzzüddin Muhammed b. Cemâ'a'dan (ö.819/1416) da bazı ilimleri tahsil etti. Fıkıhı, Kariu'l-Hidaye diye meşhur olan Sırâcü'd-din Ömer b. Ali el-Kinânî'den (ö.829/1426), Kadî'l-Kudat Cemâlüddin el-Hümeidi ve müctehid Zeynüddin el-İskenderî el-Hanefî'den, Merginani'nin meşhur "Hidaye" adlı fıkıh kitabını okudu. Ayrıca Kadı Muhibbüddin b. Eş-Şihne el-Hanefî'den (ö.815/1412), Kahire'ye geldiğinde, Kivamüddin el-Kakî'nin(ö.749/1384), Ebu'l-Berâkat en-Nesefî'nin (ö.710/1310) meşhur Menâr'ına yazmış olduğu ve şerhi Sağır'de denilen "el-Cami'u'l-Esrâr fi şerhi'l-Menâr"ının bir kısmını okudu.

Hadis bilgisini, Ebu Zûr'a Ahmed el-İrakî'den (ö.825/1423) tamamladı. Ayrıca Şems eş-Şami Muhammed b.Ahmed el-Hanbelî (ö.831/1427), Cemal Abdullah el-Hanbelî (ö.815/1412), Tağruburniş el-Hanefî et-Türkmânî (ö.823/1420), Ahmed b. Ali b. İbrahim el-Vasitî(ö.86/1432), İbn-i Hacer el-Askalanî'den (ö.852/1448) ve başka hocalardan hadis dinledi.Sahâvi, ed-Dav'u'l-Lâmi, VIII/127.

Hüseyn Atay "Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi" adlı eserinde fıkıh icazetnamelerindeki âlimlerin silsilesini şöyle belirtiyor:

.....

İbnü'l-Hümmam ilim tahsil etmek, bilgi, görgü, tecrübe ve kültürünü artırmak, ilmî seviyesi yüksek hocalardan istifade etmek amacıyla birçok seyahatlerde bulundu. Hayatı ile ilgili kaynaklar onun seyahatlerinden ayrıntılı bir bilgi vermemekle birlikte, kaynaklarda geçtiği üzere Kahire'ye, İskenderiye'ye, Kudüs'e, Halep'e, Hicaz'a seyahatlerini sıralayabiliriz.³⁰

Elimizdeki mevcut kaynakların bildirdiklerine göre, İbnü'l-Hümmam 7 Ramazan 861/ 30 Temmuz 1457 yılında Cuma günü öldü. Cenaze namazı, cuma günü ikindi namazından sonra kalabalık bir cemaat tarafından ve çok hürmet ettiği Hanefi kadısı İbnü'd-Deyrî (867/1463) tarafından kıldırılmıştır. Aynı zamanda cenaze namazında devrin sultanı Seyfüddin İnal (saltanat dönemi 857-866/ 1453-1461) ile diğer devlet erkânı da hazır bulundu. Cenazesi Mısır'da Karâfe denilen mevkide İbn-i Atullah el-İskenderî'nin (ö.709/1309) türbesine defnedildi.³¹

17-Ali b. Ebubekir Merjinâni (ö.593/1196),

18-Muhammed b. Abdusettar Kerderi (ö.642/1244),

19-Hafızüddin Kebir Muhammed b. Nasr, Buhari (ö.693/1293),

20-Hüseyn Sanakî, en-Nihaye sahibi,

21-Kivamüddin Muhammed Kaki (ö.749/1348),

22-Ekmeüddin Muhamed b.Mahmud Baberti "*el-İnaye*" sahibi (ö.786/1384),

23-Sıracüddin Ömer b. Ali (ö.819/1426),

24-Kemaleddin b. Hümmam(ö.861/1457).

³⁰ Sehâvi, a.g.e., VIII/127-132; Şevkânî, *Bedru't-Tâli'*, II/201; Kahhale, a.g.e., X/264.

³¹ Sehâvi, a.g.e., VIII/132; Brockelmann, Suppl, II/92; Şevkânî, a.g.e., II/202 Onun ölümü üzerine sevenlerinden eş-Şihabu'l-Mansûr onu metheden bir şiir yazdı. Onun yazdığı bu şiiri aşağıda zikredeceğiz.

Bir güzelin yanağı gibi yepyeni bir bahçe parladı ve yağmur damlaları üzerine yavaş yavaş döküldü.

Sanki dolap çocuğunu kaybetmiş kadın gibidir ki, kederli olarak iyiliklerini sayıyor ve göz yaşları da devamlı akıyor

Eğildiği zaman dallar su içecek bir kaynaktır ki, onların üzerine soğuk ve temiz su durmadan akıp çoğalıyor.

Sanki kumru orada sabahleyin bir okuyucu, dalların yaprakları da bir Mushaf'tır.

Sanki güvercin bir hemzedir. Onların her bir dalında bir elif taşıyor.

Sanki sabah rüzgârı aşka tutulmuş/maşuk da bahçe ona doğru meylediyor ve koşuyor.

Sanki bahçelerin çiçekleri kapaklarını açmış bir gözdür ki, artık asla oynamıyor ve hareket etmiyor.

Öyle ise, onun inceliğini ve nazikliğini asla yıldızlara benzetme. Çünkü o, yıldızlardan dana ince ve naziktir.

Şeyhimizin yüzünü Ay'la da kıyas etme. Çünkü Ay şeyhimiz Kemal'in yüzü yanında sönük kalır.

İlimlerde coşan ve taşan bir denizdir. Haklar konusunda da keskin ve parlatılmış bir kılıçtır.

İlim ve hilmin her ikisinden ona sor. O bir Ebû Hanîfe ve koyu bir Hanefî'dir.

Asla büyüklenen ve kibirlenen bir kimse değildir. Böhürlenme ve kibirlenme de ona kat'iyen kardeş olmadı.

Solundan ona kibir asla yol bulmadı. Hayırsızlık ve sevimsizlik yanında dolaşmadı.

Hayır ve takvanın her çeşidinde "Selef-i Sâlihîn"ın bulunduğu yol üzerinde idi.

Onun bir hidayet şeyhi olduğuna yemin etmiş olsam, insanlar beni tasdik eder, yemin eden de doğru çıkardı.

Ey meyveleri olgunlaşmış ve meyvelerini insanların toplamakta olduğu ilim bahçesi.

Ey kendisine insanların uyduğu efendim, Ey belaların yüzü suyu hürmetine kaldırdığı rahmet.

Kendisiyle hangahta baş başa kalmıştım ve uzun süre arkadaşlık etmiştim. O ne güzel arkadaştı.

Şimdi onu kaybettim. Fakat ondan sonra helâk olacak bir hale geldim.

II-İLMÎ ŞAHSİYETİ

Bilindiği gibi ilim yolu, iyi ve kaliteli bir eğitimden geçer. Âlim, bir anlamda, kişisel kabiliyeti ile okuyup, öğrendiklerini sentez yapabildir. İbnü'l-Hümam'da çok küçük yaştan itibaren iyi bir öğrenim yapmıştır. Ayrıca zamanın tanınmış âlimlerinden ders aldığı³² ve bu uğurda muhtelif seyahatler yaptığını görmekteyiz.³³ Kaynakların belirttiğine göre, İbnü'l-Hümam henüz tahsilini tamamlamadan sınıf arkadaşlarına üstünlük sağlamış, hatta ve hatta bazı üstatlarına tercih edilmiştir.³⁴

Diğer taraftan İbnü'l-Hümam'ın üstün zekâya sahip ve kabiliyetli olduğu, bu zekâ ve yeteneğini büyük bir azim ve gayretle birleştirdiğini kaynaklar haber vermektedir.³⁵ Kaynakların İbnü'l-Hümam'ı Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Tefsir, Hadis, İlm-i Tevhîd, Tasavvuf, Nahiv, Sarf, Beyan, Bedîi, Mantık, İlmî Cedel/Münazara, Matematik ve Musikî de allame diye vasıflandırır.³⁶ İbnü'l-Hümam sağlığında halk ve ilim çevrelerinden haklı olarak ilgi görmüş, ilim ve ilim adamlarına çok büyük değer veren zamanın idarecilerinin de ilgisini çekmiş ve onları etkileyebilmiştir.³⁷

Aynı zamanda İbnü'l-Hümam ilmî otoritesini hocalarına da kabul ettirmiştir. Onun bu durumunu belgeleyen birisi de şudur: Devrinin önde gelen âlimlerinden el-Bisâti, el-Alâu'l-Buhari ile münazara ettiği zaman kendisine, ikinizde büyük âlimsiniz, size kim hakemlik edecek denir. O hiç tereddüt etmeden "İbnü'l-Hümam" der.³⁸ Yine el-Bisâti, İbnü'l-Hümam'ın bir ayeti kerimeyi açıklarken – etrafındakilere- "bırakınız konuşsun, sözünden zevk alınır, zira o benzeri olmayan şeyleri söylüyor" demiştir.³⁹

İbnü'l-Hümam bildiklerini önce kendi nefsinde tatbik edebilen, son derece nazik, yumuşak huylu, güler yüzlü, sempatik, hoş sohbet, sevgi dolu, yardım sever, insafı, âlimlere saygılı, mütevazı, aynı zamanda vakar sahibi, dünyaya dalıp ahiretini ihmal edenlere fazla itibar etmeyen bir karaktere sahiptir.⁴⁰

Ne gariptir ki, ben de şimdi şair oldum. Hâlbuki şimdiye kadar tanınmış bir tane beytim bile yoktur.

Ey dostum hiçbir şerefın ulaşamayacağı bir şeref içinde yükselerek Allah'ın devamlı koruduğu ve gözettiği kimselerden olasın." Süyûti, *Buğye..* (Tahkik. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), s. 71, Beyrut ts.

³² bkz. Taşpınar, Halil, *Kemaleddin İbnü'l-Hümama'a Göre Allah Teâla'nın Sıfatları ve Gazali'nin Bu Husustaki Görüşleri ile Karşılaştırılması*, Kayseri 1992, s. 25-27 vd. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

³³ bkz. Taşpınar, Halil, a.g.e, s.29 vd.

³⁴ Süyûti, *Buğyetü'l-Vuat*, I/166; Sehâvi, *Dav'u'l-Lami*, VIII/127.

³⁵ Sehâvi, a.y.

³⁶ Süyûti, a.g.e., I/166; Sehâvi, a.g.e., VIII/131; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'l-Zeheb*, Beyrut ts. , VII/299; Leknevi, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 80.

³⁷ Sehâvi, a.g.e., VIII/128 vd. ; Ömer Rıza Kahhale, *el-Mu'cemü'l-Müellifin*, XI/264.

³⁸ Sehâvi, a.g.e., VIII/129.

³⁹ Sehâvi, a.g.e., VIII/130.

⁴⁰ Sehâvi, a.g.e., VIII/131; Süyûti, *Buğye..*, s. 71; Şevkânî, *Bedru't-Talî*, II/202; Taşköprüzâde, *Mevzuâtü'l-Ulûm*, I/733.

İbnü'l-Hümmam, her konuda doğru bildiğini uygulayan bir şahsiyettir. Eğer doğru bildiklerine aykırı bir iş ve icraat gördüyse buna fiilen karşı çıkmıştır. Meselâ: beğendiği talebelerinden Antep'li Muhammed b. Ahmed el-Emtâşi'yi (ö.885/1480) Eşrefiyye medresesine Tasavvuf müderrisi olarak tayin etti. Fakat Cevher el-Lala Atik Ahmed el-Haznedar (ö. 842/1438) onun yerine başkasını tayin etmesini istedi. Bunun üzerine İbnü'l-Hümmam, kızdı ve adet üzerine ikinci vaktinde verdiği tasavvuf dersinde taylasanını/boyun atkısını çıkarıp attı ve "Şahit olunuz, kendimi bu vazifeden azlettim ve şu taylasanımı çıkarıp attığım gibi kendimi de bu görevden uzaklaştırdım" dedi. Sonra Karafa'daki bir eve çekildi. Sultan bu olayı haber alınca, Cevher el-Lala'ya kızdı. Gönlünü almak istedi, fakat o bunu kabul etmedi. Sultanın kızmasından korkan el-Lala, vaziyeti düzeltmek için İbnü'l-Hümmam'la bir araya gelmek istediye de, yine kabul etmedi. İbnü'l-Hümmam'ın namaz kıldığı tekkeye gitti, ayaklarına kapanarak özür diledi ve affını istedi. O da "Ben vazifemi senin yüzünden bırakmadım. Allah için bıraktım" dedi.⁴¹ Görüldüğü üzere, çok yönlü olan İbnü'l-Hümmam, aynı zamanda kırılmaz ve bükülmez bir şahsiyete sahiptir. Tasavvufta terbiye almış, büyük bir sofî olmuş bir zat, zıt duygu ve huylar arasındaki dengeyi kurmayı her zaman bilmiş ve başarmıştır.

Kısacası İbnü'l-Hümmam, herkese saygı göstermiş ve herkesten hürmet görmüştür. Devamlı aklî ve naklî ilimlerle uğraşmış, devrinde yeryüzünün en büyük âlimi ve muhakkiki olmuştur. Büyük Muhaddislerden sayılmış, hatta bazı Hanefî âlimlerine göre mutlak müçtehitlik derecesine yükselmış, mütefekkir ve müçtehit bir kimsedir.⁴²

III- ESERLERİ

Çok yönlü olan İbnü'l-Hümmam, mahir olduğu her konuda eser yazmamıştır veya yazdıysa bile bunlar bugüne kadar bize gelmemiştir. Elimizde mevcut olan veya olmadığı halde kaynaklarda isimleri geçen ve de tespit edebildiğimiz eserleri kısaca tanıtalım.

1-*Fevâtihu'l-Efkâr fi Şerhi Luma'ti'l-Envar*. İbnü'l-Hümmam'ın bu yazma eseri Berlin Kütüphanesi 6252 numarada kayıtlı bulunmaktadır.⁴³

2-*el-Ecvibetü'l-Mardıyye amma Evrâdahu Kemaleddin b. Hümmam alâ'l-Mustatadillin bi Subûti's-Sünneti'l-Mağrib el-Gibliyye li Cemaleddin el-Kâsimî*.⁴⁴

3-*İktidâü'l-Hanefiyye bi'ş-Şaff'iyye*.⁴⁵

4-*er-Risâle fi İ'râbi Kavli'n-Nebiyye "Sübhanallahi ve bi Hamdihi Sübhanallahi'l-Azim"*.⁴⁶

⁴¹ İbn-i Hacer, *Inbau'l-Gumar*, VIII/203; Sehâvi, a.g.e., VIII/130.

⁴² Sehâvi, a.g.e., VIII/131; Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, trc. A. Kadir Şener, Ankara 1979, s. 336.

⁴³ Brockelmann, GAL, II/99.

⁴⁴ Brockelmann, Suppl, II/92

⁴⁵ Brockelmann, a.y.

⁴⁶ Süyûti, *Buğye*..., s. 71; Ayrıca hadis için bk. Buhari, "Tevhîd" 58, (VIII/219); Müslim, "Zikr" 10 (IV/2072); İbn Mace, "Edeb" 56, (II/1251); Ahmed b. Hanbel, II/232.

5-*Zadu'l-Fakir*. Namazla ilgili konuları içine alan bir eserdir. Birçok yazması bulunmaktadır. Bu eser Muhammed b. Ali et-Timurtaşî (ö.1004/1595) tarafından "*İnanetü'l-Hakir*" adıyla bir şerh ve Tacüddin Abdulvehhab el-Hümmamî (ö. 870/1470) tarafından "*Zadül'l-Fakir li Fethi'l-Kadir*" isimli bir şerh kaleme almıştır.⁴⁷

6-*Fethu'l-Kadir li Aczi'l-Fakir*. İbnü'l-Hümmam'ın en meşhur en muteber eseridir. İbnü'l-Hümmam, el-Hidaye'yi ancak "*Kitabu'l- Vekâle*"ye kadar şerh edebilmiş, ancak tamamlamaya ömrü yetmemiştir. Kalan kısmı "*Netaicü'l-Efkâr fi Keşfi'r-Rumuz ve'l-Esra*" adıyla Kadizade-i Rumi diye meşhur Şemsüddin Ahmet (ö.988/1580) tarafından tamamlanmıştır.⁴⁸ Katip Çelebi'nin "*Keşfu'z-Zünûn*"da bildirdiğine göre Ali el-kari tarafından Fethu'l-Kadir'e iki ciltlik bir haşiye yazılmıştır.⁴⁹

7-*Şerhu Bediu'n-Nizam*.⁵⁰ Bu eser Muzaferuddin Ahmed b. Ali İbnu's-Saati'nin (ö.694/1294) yazdığı bir esere İbnü'l-Hümmam tarafından yapılan bir şerhtir.

8-*et-Tahrir fi Usûli'l-Fıkıh*.⁵¹ İbnü'l-Hümmam'ın fıkıh usûlüne dair yazmış olduğu Şafii ve Hanefi metotlarını ele alan bir eserdir. Bu esere yapılan şerhler ise: a-*et-Takrir ve't-Tahbir*.⁵² Bu eseri İbnü'l-Hümmam'ın talebesi Al-lame muhakkik İbn-i Emir el-Hac (ö. 879/ 1387) tarafından yapılmış bir şerhtir. Et-Tahrir büyük boy üç cilt halinde 1316 yılında Bulak'ta basılmıştır. b-*Teysiru't-Tahrir*. Muhammed Emin Emir Paşa el-Buhari el-Hanefi (ö. 987/1579) tarafından yapılan bir şerhtir. Bu eser, orta boy dört cilt olarak 1350/1931 yılında Kahire'de basılmıştır. c-*Şerhu Tahriru'l-Usul*. Bahru'l-Ulûm Abdullâli b. Nizamüddin el-Leknevi (ö.1235/1819) tarafından yapılan bir şerhtir. d-Tahrir'in İbn-i Nuceym (ö. 970/1562) tarafından "*Lübbü'l-Usûl*" adlı bir de hülasası mevcuttur.

9-"*Kelimetâni Hafifetâni*.." ⁵³ Hadisi şerifinin gramatikal açıklamasıdır.

X-*et-Teğrib fi'l-Kesb*. İbnü'l-Hümmam'ın yazdığı bu eser Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümü 929/6 numarada kayıtlıdır.

10-*el-Fetâvi's-Siraciye*. Bu eser yazma olup Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 378/2 numarada kayıtlıdır. İbnü'l-Hümmam tarafından yazılan eserlerden tespit edebildiklerimiz bu kadardır.

IV-el-MÜSAYERE'NİN KELÂM TARİHİNDEKİ YERİ

İbnü'l-Hümmam'ın yazmış olduğu "*Kitabu'l-Müsayere fi'l-Akâidi'l-Münciye fi'l-Ahira*" İslâm akaidi sahasında telif edilen eserlerin çok nadir olduğu bir dönemde yazılmış olması sebebiyle çok önemli bir eserdir. İslâmî

⁴⁷ Brockelmann, GAL, II/99; M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/351.

⁴⁸ Hayatı için bk. Özel, Ahmed, a.g.e., s. 121-122.

⁴⁹ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II/2034.

⁵⁰ Tahir, Mehmet, a.g.e., I/351; İsmail Paşa, el-Bağdadi, *Hediyetü'l-Arifin*, II/201.

⁵¹ Brockelmann, GAL, II/99.

⁵² Brockelman, a.y.

⁵³ Tahir, Mehmed, a.g.e., I/351.

ilimler içerisinde derecesi çok yüksek ve temel taşı mesabesinde olan akaid ve kelâm ilminde büyük mütehasıs bulunan İbnü'l-Hümmam, yazdığı bu eserin telif sebebini şöyle anlatıyor: “el-Gazali'nin (ö.5005/1111) “*er-Risaletü'l-Kudsiye*”sini okumaya başladım, yarısına gelince bu eseri özetlemek aklıma geldi. Bu maksatla iki varakta onu özetledim, daha sonra muhtasar olmaksızın çıkıp müstakil bir kitap haline geldi. Yalnız Gazali'nin “*er-Risaletü'l-Kudsiye*”sinin plan ve başlıkları bakımından çok güzel tertip edildiği için, benim kitabımda onunla aynı yani at başı gittiği ve aynı planı uyguladığım için bu eserin başına bir mukaddime ve sonuna da bir hatime ilave ettim. Birçok başlıkları tek bir başlık altında topladım. Diğer taraftan orta tahsilli olanların ve kelâmî yeni okumaya başlayanların kolayca anlayabilmeleri için, eserimin kolay ve açık olmasına son derece dikkat ettim”⁵⁴ İbnü'l-Hümmam'ın açıkça belirttiği gibi bu eser Gazali'nin yazdığı “*er-Risaletü'l-Kudsiye*”nin bir şerhi veya muhtasarı değildir. Belki onun planı esas almış bir eserdir.⁵⁵

“*el-Müsayera*”nin içerdiği konular özellikle naklî ve aklî delillere dayandırıldığından faydalı bir eserdir. Bu eser ile Ehl-i Sünnet görüşünü müdafaa etmeye, Ehl-i Bid'at mezhepleri de reddedilmeye çalışılmıştır. Hatta İbnü'l-Hümmam, İmam Mâtürîdî'den birkaç asır sonra yaşamış olmasına rağmen, büyük Mâtürîdî kelâmcılarından sayılmakla birlikte o, orijinal ve çarpıcı fikirler ileri sürmekte ve bazen de Mu'tezilen'in fikirlerini haklı bularak onları desteklemektedir. Hatta Eş'arî'yi haklı bulduğu yerlerde de bunu açıkça söylemekten çekinmemektedir. Böylece İbnü'l-Hümmam mezhep taassubundan uzak, hür fikirli ve iradeli bir âlim olarak karşımıza çıkar.⁵⁶ Müellifimiz konuları işlerken hem aklî⁵⁷, hem de naklî delilleri kullanmaktadır.⁵⁸ Tabiidir ki, kelâmî meseleleri incelerken kesinlik ifade eden nassları kullanması bir zorunluluk olduğu için öncelikle konu ile ilgili ayetleri⁵⁹, sonra hadisleri⁶⁰, daha sonra icma varsa⁶¹ onu zikrediyor. Ayrıca şurasını da belirtmekte fayda vardır ki, İbnü'l-Hümmam kelâmî konulardaki hadislerin çoğu bilindiğinden veya meşhur kabul edildiğinden dolayı kaynaklarını çoğu kez vermiyor. Fakat meşhur olmayan veya fazla bilinmeyen hadislerin kaynaklarını hemen belirtiyor. Hatta Buhari⁶² ve Müslim⁶³ gibi sahih kabul edilen hadis kitapla-

⁵⁴ İbnü'l-Hümmam, *el-Müsayera*, Mısır 1317, s.7-8.

⁵⁵ Mehmet Şerafeddin, “Türk Kelâmcıları” isimli makalesinde “Kitabü'l-Müsayera'nin yazılışını ve adının konmasını şöyle belirtiyor: Bu sebeple, onunla beraber gitmek anlamında kitab kendi kendine “el-Müsa-yere” adını almıştır. M. Şerafeddin, “Türk Kelâmcıları” *Daru'l-Fünun İlahiyat Fak. Mecmuası*, İstanbul 1932, sene.5, sayı.23, s.1-19.

⁵⁶ Yazıcıoğlu, M.Said, Mâtürîdî ve Nesefî'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı, İstanbul 1992, s.12.

⁵⁷ İbnü'l-Hümmam, *el-Müsayera*, s.226.

⁵⁸ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.16.

⁵⁹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.66, 119, 124, 144, 146, 162, 167, 174 gibi daha pek çok sahifede bulunmakta.

⁶⁰ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.149, 206, 244, 247 ve benzerleri..Ayrıca İbnü'l-Hümmam'ın hadisciliği için bkz. Kırbaşoğlu, M.Hayri. “Kemaleddin İbnü'l-Hümmam'ın Hadisciliği”, *Kemaleddin İbnü'l-Hümmam'ın Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği*, Yayına hz. Mustafa Aymak-Halil İbrahim Karademir, Sivas-1993, s.25-32.

⁶¹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.122, 138, 139, 214, 249.

⁶² İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.206, 228-229, 240 vd.

⁶³ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.204.

rının isimlerini belirtiyor. Ayrıca meselelerin daha iyi açıklığa kavuşması içinde Arapça şiirlere de yer veriyor.⁶⁴

İbnü'l-Hümmam'ın yazdığı "*el-Müsayere*"nin değişik kütüphanelerde yazmaları ve baskıları bulunmaktadır.

a-*el-Müsayere*'nin yazmaları: *el-Müsayere*'nin pek çok yazma nüshası vardır. Bunlar çoğunlukla Kahire, Tunus, İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır. Onun yazmalarının sayısını tam olarak bilmiyoruz. Ülkemizde kütüphanelerinde bir çok yazması ise, Şehit Ali Paşa 1725 numarada kayıtlı 59 varak, 997 hicrîde istinsah edilmiş; Halet Efendi 799/7 de kayıtlı (30-74 arasında) 44 varak; Laleli 2438 numarada kayıtlı 48 varak ve yine Laleli 2439 numarada bulunup 20 varak ve hicrî 1130'da istinsah edilmiş, Sivas Ziya Bey İhtisas kütüphanesi 312/1 numarada kayıtlı ve 1122 yılında istinsah edilmiş bir nüshası bulunmakta ve Kayseri Râşid Efendi kütüphanesi 1408 ve 16141/2 numarada kayıtlı iki yazması bulunmaktadır.⁶⁵ Avrupa'da bilinen nüshası Paris'te bulunmaktadır. 67 varak olan bu nüsha 883/1478 yılında Kahire'de, Muhammed b. İbrahim et-Tayyibi tarafından istinsah edilmiştir.⁶⁶ Ancak tespit edebildiğimiz yazma nüshaları bunlardan ibarettir. Belki bilmediğimiz daha pek çok nüshası bulunabilir.

b-*el-Müsayere*'nin baskıları: İbnü'l-Hümmam'ın *Kitabu'l-Müsayere*'si, küçük boy şerh ve haşiyesi ile birlikte üç ayrı baskısı bulunmaktadır: a- Küçük boy olarak Kemaleddin b. Ebû Şerif'in şerh ve Kutluboğa'nın haşiyesi ile birlikte 354 sahife, 1317 yılında Bulak'ta basılmıştır. b-Küçük boy olarak yine yukarıdaki (a) maddesindeki şarih ve haşiyeler tarafından şerh ve haşiyesi ile birlikte iki cüz halinde 123+123 sahife olarak 1347 yılında Mısır'da tab' edilmiştir. c-Yine küçük bir şerhi ile birlikte 201 sahife olarak 1929 yılında Mısır'da basılmıştır. Ayrıca *el-Müsayere* üzerine yapılan şerhler ve haşiyeler bulunmaktadır.

i-*el-Müsayere*'nin Şerhleri:

a-*Kitabu'l-Müsamere*. Kemaleddin b. Ebû Şerif Muhammed b. Ali el-Eş'ârî eş-Şafîî el-Murri el-Kudsi (ö.906/1500)⁶⁷ tarafından yapılmış bir şerhtir. Basılmış olan bu eserin kütüphanelerde birçok yazması da mevcuttur.⁶⁸
b-*Tavdihu'l-Müsayere*. İbnü'l-Hümmam'ın kendi şerhidir. Selimağa kütüphanesi 343 numarada kayıtlı bir yazması mevcuttur.⁶⁹
c-*Şerhu'l-Müsayere*. İbnü'd-Deyri, Ebu Saadat Sa'duddin Sa'd b. Muhammed b. Abdullah Sa'd b. Ebubekir en-Nablusî ed-Dimaşk (ö.867/1463) tarafından yapılmıştır.⁷⁰
d-*el-Müsayere fî İlmî'l-Kelâm ve Akâidi't-Tevhîdiyyeti'l-Münciye fî'l-Ahira*. Mu-

⁶⁴ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.33, 52, 124, 145, 210-211.

⁶⁵ Yurdagür, Metin, *Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesindeki Arapça, Akâid ve Kelâm Yazmalarının Tanıtımı ve Değerlendirmesi*, İstanbul 1989, s. 92.

⁶⁶ Furat, Ahmed Subhi, "İbnü'l-Hümmam'ın Avrupa Kütüphanelerindeki Yazmaları" (Yayınlanmamış Tebliğ), *İbnü'l-Hümmam Sempozyumu*, Sivas 1991, s. 3.

⁶⁷ Hayatı için bk. Özel, Ahmed, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, s. 100-101.

⁶⁸ Brockelmann, GAL, II/99; Suppl, II/92.

⁶⁹ Brockelmann, a. y.; Suppl, a. y.

⁷⁰ Özel, Ahmed, a.g.e., s. 98-99

hammed Muhyiddin Abdulhamid tarafından şerh edilmiş, Mısır'da 1929 yılında mahmudiye et-ticariye matbaasında basılmıştır.

ii-el-Müsayere'nin Haşiyeleri:

İbnü'l-Hümmam'ın talebesi İbn-i Kutluboğa (ö. 879/1474) tarafından el-Müsayere'ye yazılan bir haşiye ve adı "*Haşiye alâ'l-Müsayere*"dir.⁷¹ Bu haşiye de İbn-i Kutluboğa tarafından talebelerinin isteği üzerine kaleme alınmış, metin ve şerhi ile birlikte basılmıştır.⁷²

V-İBNÜ'L-HÜMMAM ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

İbnü'l-Hümmam'la ilgili yapılan çalışmaların yetersiz olduğu ortadır. Ancak son yıllarda yapılan çalışmaları üç kategoride değerlendirebiliriz.

a-Kelâmî görüşlerini içeren tezler ve çalışmalar:

i-Halil TAŞPINAR, *Kemaleddin İbnü'l-Hümmam'a Göre Allah Teala'nın Sıfatları ve Gazzali'nin Bu Husustaki Görüşleri ile Karşılaştırılması*, Kayseri 1992 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

ii-Emrullah FATİŞ, *İbnü'l-Hümmam'ın el-Müsayere Adlı Eserinde Bi'setül Enbiya ve Sem'iyyat Bahislerinin Gazzali ile Mukayesesi*, Kayseri 1992 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

iii-Mustafa YALÇINKAYA, *İbn-i Hümmam'ın Müsayere Adlı eserindeki İman ve İslam ile İlgili Konuların İmam Gazzali ile Karşılaştırılması*, Kayseri 1993 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

iv-Ahmet AKGÜÇ, *Kemaleddin İbnü'l-Hümmam'a Göre Allah Teala'nın Fiilleri ve Gazzali'nin Bu Husustaki Görüşleriyle Karşılaştırılması* Kayseri 1994 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

v-Kamil GÜNEŞ, *İbnü'l-Hümmam'ın Kader Anlayışı*, Konya 1993 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

vi-Halil ÇURAK, *Kemaleddin İbni Hümmam'a Göre İnsan Fiilleri*, Sivas 2004 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

vii-Selim ÖZARSLAN, *Matüridi Kelâmcısı İbnü'l-Hümmam'ın Kelâmî Görüşleri*, Ankara 2003

b-Fıkıh Yönünü içeren tezler ve çalışmalar

i-Cemaleddin el-Kasimi, *el-Ecvibetü'l-Merdiyye amma evredehü Kemaleddin b. el-Hümmam ale'l-Müstedillin bisübüti's-Sünneti'l-Mağribi'l-Kabliyye*, Dimeşk 1326 h.

ii-Ali BAKKAL, *Fethu'l-Kadir Şerhu'l-Hidaye Adlı Eserin Konularına göre İndeksi*, Erzurum 1979 (Basılmamış Lisans Tezi).

⁷¹ Hayatı için bk. Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 165.

⁷² İbn-i Kutluboğa, *Haşiye alâ'l-Müsayere*, Bulak 1317, s. 2 (el-Müsayere içinde)

III-Hakkı AYDIN, *Sivaslı İbnü'l-Hümmam ve Tahrir'i*, Sivas 1993.

IV-Niyazi KAHVECİ, *İbnü'l-Hümmam ve İbni Abidin'e Göre Siyasal Suç*, Ankara 1996.

c-Sempozyumlar

1990 yılında Sivas'ta yapılan ve İbnü'l-Hümmam'ın değişik yönlerini ele alan sempozyumda sunulan tebliğlerin daha sonradan "*Kemaleddin İbnü'l-Hümmam'ın Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği*", hz. Karademir, Halil İbrahim-Aymak, Mustafa, Sivas-1993" ismiyle yayımlanmıştır.

B-İBNÜ'L-HÜMMAM es-SİVASÎ'NİN İMAN VE İSLAM ANLAYIŞI

İslam düşünce tarihinde özellikle kelâm ekollerinin ortaya çıkmasında imanın tanımı, mahiyeti diğer bir deyişle neliği konusu önemli bir rol oynamıştır. İman, bu tarihî süreçte farklı ekol ve düşünce gruplarıca tanımı yapılmış, inanılması gereken esaslarını neler olduğuna dair bilgiler verilmiş, iman-küfür sınırı çizilmiş ve yoğunlukla iman-amel ilişkisi üzerinde durulmuştur. Hatta daha da ileri bir nokta çıkmıştır ki, mezheplerin benimsedikleri iman anlayışları diğer konulardaki görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. İbnü'l-Hümmam eserinin hatime bölümünde imanın mefhumu, müteallakı ve hükmü hakkında görüşlerini vermeye çalışacağız.

1-İmanın tarifi ve mahiyeti

İman kelimesi "**E M N**" kökünden türemiş "if'âl" ölçüsünde bir mastar olup, bir kişiyi söylediği sözde doğruluğa nispet etmek ve söylediğini kabul etmek demektir.⁷³ Bu kelimenin esas manası korkunun zıddı olan "*emniyet veya güvenlik*" demektir. Durum böyle olunca, kök fiilin esas manası ise, "*kalbin huzura ve sükûna kavuşması, her türlü korkunun karşısında kendisini emniyette hissetmesi*" anlamlarına gelir. Ayrıca bu kelime korkusuz kılmak, doğrulamak, bir şeyin doğruluğunu tasdik ve kabul etmek veya bir kimseyi yahut bir şeye inanıp güvenmek anlamlarını da içermektedir.⁷⁴ İman mutlak tasdik manasına geldiği gibi aynı zamanda yalanlamanın zıddıdır.⁷⁵

2-İmanın Kavramsal anlamı

İmanın kelime anlamının tasdik olduğu konusunda ittifak eden mütekellimler, onun kavramsal anlamında farklı görüşler ileri sürerler. İbnü'l-Hümmam da imanın kavramsal anlamı konusunda onun mutlak tasdik olduğunu beyan ettikten sonra, mezheplerin iman anlayışını ortaya koymaya çalışarak işe başlamıştır.

a-İmanın sadece Kalb ile tasdik olduğunu söyleyenler

⁷³ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed, *Lisanü'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut 1414/1994, XIII/21; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akaid*, İstanbul 1326, s. 153; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, İstanbul ts., II/247; Kemal b.Ebi Şerîf, *el-Müsamere*, Bulak 1317; 285.

⁷⁴ Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, IV/548; İsfahânî, Râgıb, *el-Müfredât*, s. 21; Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara 1961, s. 2; Tunç, Cihat, *Zemahşerî ve Kelâmın Ana Meseleleri*, Ankara 1976, s. 43 (Basılmamış Doçentlik Tezi).

⁷⁵ İbn Manzûr, a.y., İbnü'l-Hümmam, *el-Müsayere*, s.285; İbn Şerîf, a.g.e., s.285.

Hicri IV. asırdan itibaren bu görüşü savunan Mâtürîdî ve Eş'arî âlimleridir. Eş'arî kelâmcıların çoğunluğuna göre iman yalnızca kalb ile tasdik etmektir.⁷⁶ İmanı, "Hz. Muhammed (SAV)'i, Allah'tan getirdiği zaruri olarak bilinen hükümlerde tasdik etmek, onun varlığını haber verdiği şeylerin mevcudiyetini kabul edip tam bir boyun eğişle teslim olmak"⁷⁷ diye tarif edilirken diğer bir deyişle "Vahdaniyet, nübüvvet, ba's, ceza, namazın ve zekâtın farz olması, şarabın haramlığı gibi tefekkür ve muhakemeye muhtaç olmadan, Hz. Peygamberin dininden olduğu, yani İslâmiyetin esaslarından olduğu zaruri olarak bilinen şeylerde Resûlullahı tasdik etmektir. Eğer bir esas Hz. Peygamber icmalî olarak haber vermişse icmalî olarak, tafsilî olarak haber vermişse tafsilî olarak, onu tasdik etmek gerekir."⁷⁸

Hariciler ise, Eş'arîlerin yapmış olduğu bu iman tanımına taatleri yani amelleri de dâhil etmişlerdir.⁷⁹ Bu duruma göre, haricilerin iman anlayışı, kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amel etmekten oluşmuş bir bütündür.⁸⁰ Hariciler iman mahiyeti konusunda yani dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve organlarla amelden birinin olmayışını illet göstererek iman ile küfür arasında vasitanın olmaması hususuna mebnî olduğunu, kısaca böyle bir iman oluşamayacağını belirtmektedirler.⁸¹ Ancak mu'tezile amele ittiba etme hususunda haricilere muvafakat etseler bile onlar iki noktada haricilere muhalefet etmişlerdir. a-Mu'tezile günahları büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Büyük günah işlemek fısktır. Fısk ise, ne mü'min ne kâfir iki menzile arasında bir cüzdür. Mu'tezileye göre taat, iman sihatinin şartıdır. Ancak bu hususta Mu'tezile imamları da kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Allaf ve Kâdî Abdulcebbar (ö.415/1025) göre farz olsun, nafîle olsun taatların tamamı imandandır. en-Nazzam (ö.231/845), el-Cübbâî (303/916) ve Basra Mu'tezilelerine göre nafîleler imandan olmayıp, sadece farzlar imandandır.⁸²

b-İmanın sadece dil ile ikrar olduğunu savunanlar

Bu görüşü Mürcie ve Kerrâmiye mezhepleri savunmaktadır. Onlara göre iman sadece dilin ikrarıdır. Bu ise şu demektir: İman, lisanla tasdik etmekten ibarettir. Hz. Peygamberin getirdiklerine hakikatleri ikrar etmek etmektir. Ya da kelime-i Şehâdeti söylemektir.⁸³ Ancak böyle bir iman anlayışının savunulması biraz problem olabilir. Çünkü dil bir iletişim aracı olup karar verme mercii değildir. Bu nedenle dil ile yapılan iman, iman olabilmesi, tartışılabilir.

⁷⁶ Eş'arî, *el-Lum'a*, Beyrut 1952, s.75.

⁷⁷ Kemaleddin b. Ebû Şerîf, *el-Müsamere*, Mısır 1317, s. 285.

⁷⁸ Kemaleddin b. Ebû Şerîf, a.y.

⁷⁹ İbnü'l-Hümmam, *el-Müsayere*, 286.

⁸⁰ Kemaleddin .b. Ebû Şerîf, *el-Müsamere*, s.286.

⁸¹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e, s.286; Kemaleddin b. Ebû Şerîf, a.y.

⁸² İbnü'l-Hümmam.,a.y.; bkz.el-Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyin*, 1/268; el-Bağdâdî, *Usulü'd-Din*, s.144.

⁸³ Kerrâmiyenin bu konudaki dayanağı, Hz.Peygamber(SAV)'den rivayet edilen bir hadistir. Bu hadiste "Allah'tan başka İlah yoktur. Muhammed onun elçisidir..." Buhari, *Sahih*, İstanbul 1985, "cihad" 2727; Müslim, *Sahih*, İstanbul 1985, "İman" 29.

Ehl-i sünnet kelâmcıları imanın sadece dilin ikrarıdır, diye tarif eden Mürcie ve Kerrâmiyenin bu görüşlerini Kur'an ayetleri ile çürütmüşlerdir.⁸⁴ Eğer iman sadece dilin ikrarından ibaret olsaydı, münafıkların gerçek mü'min olmaları gerekirdi. Hâlbuki ayet-i kerimede : “İnsanlardan öyleleri vardır ki, kendileri iman etmiş olmadıkları halde “Allah'a ve ahiret gününe inandık” derler. Hâlbuki onlar inanıcı değildir.”⁸⁵ buyurularak kalbin tasdiki olmadan dilin kelime-i tevhidi söylemesinin ahirette kişiyi kurtaramayacağı bildirilmiştir. Gerçekte Mürcie ve Kerrâmiye ile ehl-i sünnet kelâmcıları arasında dilin tasdikinin, kalbin tasdikine delalet etmesi sebebiyle iman diye isimlendirilmesinde, dünya hükümlerinin dilin ikrarına göre uygulanmasında bir ihtilaf yoktur. İhtilaf ahirette kişiyi cennete veya cehenneme girmesine sebep olan gerçek imandadır.⁸⁶

c-İmanın Kalb ve lisanla tasdiki/ikrarı

İbnü'l-Hümmam'ın beyanına göre imanı kalb ve dil/lisan ile tasdiki yani kalb ile tasdik dil ile ikrardan ibaret görenlerin içerisinde Ebû Hanife (ö.150/767)⁸⁷, onun ashabının meşhurlarından el-Pezdevî, es-Serahsî⁸⁸ ile Kemaleddin el-Beyazî⁸⁹ ve ayrıca bu düşüncede olan Eş'arilerin bazı muhakkik âlimleri de vardır. Onlara göre iman kalbin tasdiki ve dilin ikrarı demektir. Bu durumda iman kalbin ve dilin kabullenmesi olmak üzere iki esastan meydana gelmekte, bu iki rükünden biri bulunmadığı takdirde iman gerçekleşmemektedir. Bu görüşün tabii neticesi olarak da dilsizlik, konuşamama, küfre zorlanma gibi özürlerin dışında mazeretsiz olarak ikrarı terk eden kişi mü'min olma özelliğini kaybetmekte ve ebedi cehennemlik olmaktadır. Bu rivayete kavli-i meşhur denilir.⁹⁰ Hanefilerden olup aynı zamanda kelâm ilmi ile meşgul olan âlimlere göre, iman kalbin tasdikinden ibaret olup, bu tasdik yegâne rükündür. İkrar imanın bir cüz'ü ve esası değil, şartıdır. Ancak İbnü'l-Hümmam'a göre, iman tasdik olunca, tasdikte kalb ile olduğuna göre lisan ile birlikte bunlardan her biri imanın rüknü olur.⁹¹ Yani iman bu ikisi ile birlikte meydana gelir. Bu takdirde ikrarın imanın bir rüknü mü? Yoksa bir şartı mı? Olduğu konusunda ihtilaf meydana gelmiş ve iki görüş ortaya çıkmıştır.

a-İkrarı imanın bir rüknü olarak kabul edenler: daha önce açıkladığımız gibi iman konusunda kişi, kalbi ile tasdik etse bile, diliyle özürsüz olarak inancını ikrar etmezse kâfir olur. İbnü'l-Hümmam, Kemal b. Ebû Şerif ile ez-Zebîdî (ö.1205/1791)nin de dediği gibi Ebû Hanife'ye ve ona tabii olan Hanefî fıkıhçılara nispet edilen bu görüş ihtiyati bir görüş olsa gerek-

⁸⁴ el-Mâtürîdî, *et-Tevhid*, Beyrut 1970, s.373.

⁸⁵ el-Bakara 2/8. ayrıca bkz. el-Hucurat 49/14, 17; el-Münafikûn 63/1.

⁸⁶ El-Cürcanî, es-Seyyid, *Şerhu'l-Mevakif*, İstanbul 1311, III/248 vd.

⁸⁷ Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981, s.70,73; ayrıca bkz. Teftâzânî, a.g.e., s.178.

⁸⁸ Ebî Şerif, a.g.e., s.286.

⁸⁹ el-Beyazî, *İşaratü'l-Meram*, Mısır 1367/1949, s. 58,69.

⁹⁰ Kılavuz, Ahmed Saim, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul 1982, s.30.

⁹¹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.287.

tir.⁹² Çünkü tasdik in ikrah hallerinde bile yok olma ihtimali söz konusu değildir. Hâlbuki ikrar, icbar hallerinde düşebilir. Onun için de son dönem Hanefi fıkıhçıları tasdike imanın aslî cüzü, ikrara da zaid cüzü demişlerdir.⁹³

b-İkrarı imanın dışında bir şart olarak kabul edenler: İkrar dünyadaki hükümlerin icra edilebilmesi için imanın bir şartıdır. Çünkü kalpte bulunan şeyi bilmek kullar için imkansızdır. Kalplerde olanı ancak Allah bilir. İkrar zorlama anlarında düşebilir. Çünkü dil, rükün değil, sadece kalbin tercümanı, var veya yok olması bakımından tasdik delili ve habercisidir. Allah tealâ “*Kalbi imanla dolu olduğu halde zor altında olan kimse hariç, inandıktan sonra Allah'ı inkâr edip, gönlünü kâfirliğe açanlara Allah katında bir azap vardır, büyük azap onlar içindir.*”⁹⁴ Buyurur. İbnü'l-Hümmam, bu ayeti kerime konuşan kişinin kalbi imanla dopdolu olduğu halde lisanı/ikrarı itibarıyla kâfir olduğu gibi yine aynı şekilde lisan/ikrar sebebiyle mü'min olacağını beyan etmektedir. Zira imanın ve küfrün mahalli birdir. Bu konu ile ilgili pek çok ayet bulunmaktadır.

3-İmanın Oluşumu/meydana gelmesi

İmanın, kalbin tasdiki ve lisanın ikrarı ile oluşması gereklidir. Ancak lisan ihtiyat içindir. Ebu'l-Berakât Abdullah b. Muhammed en-Nesefî (ö.710/1310)'nin “*el-Umde*” isimli kitabından bahisle İbnü'l-Hümmam ondan şöyle naklediyor. “iman tasdik etmektir. Kim Resûlul-lahı ve onun Allah'tan getirdiğini tasdik ederse mü'mindir. Bu durum kul ile Allah arasında olan şeydir. Lisan ile ikrar ise, ahkâmın/dini hükümlerin icrası için şarttır.”⁹⁵ Böylece bir kişinin bu sözü yani Kelime-i Tevhidi aleni olarak ikrar etmesi, kanı ve malının korunması üzerine terettüp eder. Ancak Kişinin sadece lisan ile ikrar etmesi neticesinde ahiretteki sorumluluğundan kurtulamaz.⁹⁶ Nesefî'nin bu görüşü Eş'arilerin tercih ettiği muhtar olan görüşle örtüşmektedir.⁹⁷ Ayrıca Mâtürîdî bu konuda Eş'ârilere tabii olmuştur.⁹⁸

el-Mâtürîdî ile Hanefi ekolüne mensup kelâmcılara göre, tasdik gizli bir iş olduğundan, dünyadaki hükümlerin yerine getirilebilmesi için ikrar şarttır. Fakat kişi kalbi ile tasdik ettiği halde, dili ile imanını söylemediği takdirde, Allah katında mü'min, dünya hükümlerinin yerine getirilmesi konusunda ise, kâfir muamelesi yapılmakta, ikrara gücü yettiği halde bilerek terk ettiği için günahkâr sayılmaktadır. Eğer dili ile ikrar eder, kalbiyle tasdik etmezse münafıklar gibi dünyada mü'min, ahirette kâfir hükmüne tabii olmaktadır.⁹⁹ İkrarı imanın rüknü kabul edenlere gelince, kişi kalbi ile tasdik etse bile diliyle özürsüz olarak inancını ikrar etmezse kâfir olur. Kemaleddin b. Ebû Şerif ile ez-Zebidi'nin de dediği gibi, İmam Ebû Hanife'ye ve ona tabii olan Hanefi fıkıhçılarına nispet edilen bu görüş ihtiyati bir görüş olsa

⁹² İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.287; ez-Zebîdî, *İthâfu's-Sâdeti'l-Muttekin bi Şerhi Esrârî İhyâi Ulûmi'd-Din*, mısır ts, II/241.

⁹³ Harpûti, Abdullatîf, *Tenkihü'l-Kelâm*, İstanbul 1330, s.253.

⁹⁴ en-Nahl 16/106

⁹⁵ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.289.

⁹⁶ Kemaleddin b. Ebû Şerif, *el-Müsamare*, s.288-289.

⁹⁷ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.289.

⁹⁸ Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., 289.

⁹⁹ es-Sabuni, *el Bidaye*, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara 1971, s.87.

gerektir.¹⁰⁰ Aynı zamanda bu ihtiyati görüşü İbnü'l-Hümmam da benimsemektedir.

İbnü'l-Hümmam'a göre, imanın gerçekleşmesi kalb ile olur. Veyahut ta imanın sübut bulması için kalb ile tasdik veya kalbin tasdikiyle beraber lisanın tasdikine ait bir takım fiilleri işlemesini şart koşuyor. Zira bu fiilleri ihlal ittifakla imanı ihlal edip bozmaktadır. Bu fiiller ki, putlara secde etmeyi, peygamberleri katletmeyi ya da icmayı bildiği halde muhalefet etmeyi veya inkâr etmeyi terk etmek gibi sayıları pek çoktur. İmanı ihlal eden bu işlerden herhangi birisini işlediği zaman iman ihlal edilmiş olur. Hatta ihlal edilen bu hususlar bir şahısta bulunduğu zaman o kişinin kalbinden iman çıkmıştır.

a-İmanın Katiyet ifade etmesi

İbnü'l-Hümmam, imanın tarifi başlığı altında berttiği üzere, onun bu tarifinde temel yeri işgal eden tasdik yani mutlak tasdik katiyet gerektirir noktasını üç kategoride açıklamaya çalışıyor. **Birincisi:** iman, Allah Teâlâ'nın kullarına emretmiş olduğu ilahi bir esastır. Kulun bu emri işlemesi neticesinde Allah'ın bitmek tükenmek bilmeyen hayır ve saadetine ulaşır. Şayet kul durumun tersini yaparsa yani emirleri işlemeyip yasaklarla meşgul olursa o zaman da durum tersine döner onun için şekavet içerisinde yaşama dönemi başlamış olur. Netice-i kelâm bu son durum iman zıddını gerektirir. İşte o zamanda küfrün oluşmasına zemin hazırlanmış olunur. **İkincisi:** İman, Hz. Peygamberin haber verdiğini tasdik etmektir ki, bu durum ise, Allah Teâlâ'nın Uluhiyyetinde bir olması ve Peygamberin haber verdiği haşr, ceza, cennet, cehennem gibi hususlardır. Ancak tasdik şüpheden uzak bir şekilde olması da iman hakikatlerindedir. **Üçüncüsü:** İmanda, iman fiiline lazım gelen bazı işlerin varlığına itibar olunur. İman, kulların yerine getirmekle emrolunduklarını yapmalarıyla meydana gelir.¹⁰¹ Bu işlerin gerçekleşmemesi veya yokluğunda ise iman zıddı olan şey meydana gelir ki, bu durum da gayet açıktır.

İnsanların yapmaları gerekli hususlara gelince bunlar: Allah'a, onun peygamberine, kitaplarına ve Kabeye tazim etmek ve putlara ibadet/secde etmeyi terk etmek gibi şeylerdir.¹⁰² Ayrıca inkiyadın da bu tazim edilmesi gerekenlere yapılmasıdır.

İbnü'l-Hümmam, emirlerin kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve adem-i ihlal yani zikredilen şeylerle imanı ifsad etmemenin iman mefhumunun cüzleri olmalarına itibar edilmesiyle mümkün olacağını belirtmektedir. Bu takdirde emirlerin yokluğu durumunda, imanın bir cüzünün olmaması demektir. Hatta imanın bir cüz'ü olan tasdik bulursa da, diğer taraftan imana lazım gelen hayır da yok olur. Netice-i kelâm, iman, mücerret tasdikten ibaret olan lügavî mefhumundan diğer emirlere naklolunmuş demektir. Tasdik de iman özelliklerinden olan emirlerdendir. Bunda da yani iman bahsedilen üç emre (kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve adem-i ihlal) naklolunmuş denmesinde bir

¹⁰⁰ Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s. 286.

¹⁰¹ Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.295

¹⁰² Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.296.

beis yoktur.¹⁰³ Ancak Ebû Şerif bu cümlelerin akabinde şöyle diyor, "muhtar olan görüş bunun hilafıdır. O da has bir tasdik olması ile mümkündür".¹⁰⁴

b-Has/tahkiki bir tasdik olması

İbnü'l-Hümmam, şeri yönden baktığımızda iman ilk şekliyle (mutlak tasdik olarak) kalmamaktadır. Çünkü iman şeri yönden has bir tasdiktir. Burada has tasdik şartlarına gelince, o hususu şöyle belirtiyor:

a-Dinde belirlenmiş şeyleri yani Allah Teâla'nın vahdaniyeti, ba's, ceza, peygamberlere, kitaplara, meleklere iman etmek ve imana nispet olunan zarûrât-ı diniyye gibi emirleri tasdik etmekle meydana gelir.¹⁰⁵ Ancak iman edilmesi gerekli olan şeyler bunlarla sınırlı değildir. Zarûrât-ı Diniye denilen ve Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği tevatüren sabit olan, derin bir tefekkür ve muhakemeye ihtiyaç duymadan halkta kat'i bir bilgi neticesi hâsıl olan ve yine halkın zarurî ilim diye bilinen bir bilgi ile kabul ettiği esaslara da¹⁰⁶ inanmak icap etmektedir.

b-Mukallidin imanını kabul etmediğimiz zaman, iman ilim derecesine ulaşmış olması gerekir.¹⁰⁷ Ancak, imanı kesin tasdik olarak kabul ettiğimiz için, mukallidin imanını dolayısıyla kabul etmiş oluyoruz. İman/tasdik, vakiya mutabık/tasdik hak hakikate nispeti doğru, şeksiz ve şüphesiz kesin, hem de delilleriyle sabit olmalıdır. Kelâmcılar, vakiya mutabık kesin ve sabit itikada ilme'l-yakîn veya yakîn manasında ilim de demişlerdir. İşte bu bakımdan kesin, hak ve hakikate uygun ve delilleriyle ispatlanmış bir tasdik, inancın Allah katında makbul ve sahih bir iman olduğu konusunda mütekellimler ittifak ettikleri gibi kesin olmayan tasdik veya kesin olup da, yani şüphe ve tereddütten uzak olup da hak ve hakikate uygun olmayan inancın, itikadın tasdik ve iman olmadığına başta mütekellimler olmak üzere bütün İslâm âlimleri ittifak etmişlerdir.¹⁰⁸

c-Cezm/kesinlik şart. Bu da kendisiyle beraber zıddının bulunması asla caiz olmayan tasdiktir.¹⁰⁹ Tasdikte aranan izanın manasına baktığımızda bu durum, vakiya uygun olan ve itikâd-ı cazim denilen kesin inançtır. Bu kesin inanç, kalpte kesb ve ihtiyar ile hâsıl olur.¹¹⁰

d-Lügat yönünden iman, şeri imandan daha geneldir. Şer'an imanın geçerli olabilmesi için kalb ve lisanın/ikrarın bulunması şart olarak kabul edilmiştir.¹¹¹ İmanın lügat manası ile ilgili gerekli bilgileri yukarıda imanın tarifi bölümünde vermiş olduk. İman kelimesi geniş bir anlam ifade etmektedir. Aşağıdaki ayeti kerimeler bunun en güzel örneklerini teşkil etmektedir. İman kelimesi **ikrar ve itiraf** manasını içine alması itibariyle (**be**) cer

¹⁰³ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.298.

¹⁰⁴ Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.298-299

¹⁰⁵ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.299

¹⁰⁶ Harpûtî, a.g.e., s.249.

¹⁰⁷ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.299

¹⁰⁸ Tunç, Cihat, *Sistematik Kelâm*, Kayseri 1994, s.74.

¹⁰⁹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.299.

¹¹⁰ Aydın, Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefisi (Tevhid ve Kelâm)*, Ankara 1964, s.85.

¹¹¹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.299.

harfiyle geçişli yapılır Yüce Allah "...*Sen bize inanmıyorsun.*"¹¹² Şayet aynı fiil yani (li) cer harfiyle mef'ulüne geçerse, **izan ve kabul** anlamlarına gelir Nitekim Yüce Allah "*Bunun üzerine kendisine Lut iman etti*"¹¹³ ayetinde olduğu gibi. İşte bu açıklamaların ışığı altında kelimenin iki esas manasıyla karşı karşıya gelmekteyiz. Birisi tasdik etmek demek olan ikrar ve itiraf, yani kabullenip tanımak, inanmak; diğeri de güvenmek, doğrulamak, emin olmak, boyun eğip rıza göstermek, eski tabiriyle iz'an ve inkiyad, ayrıca inkârı ve inadı bırakmaktır.¹¹⁴

Şeriat dilinde ise iman, peygamberimiz Hz.Muhammed'in getirdiği ve Allah tarafından kendisine vahyettiği kesin olarak bilenen şeyleri tasdik etmektir.

İmanın lügat ve şeriat manaları arasında, mutlak tasdik bakımından bir fark olmayıp, taalluk ettiği konular ve imanın hakikati bakımından bir genellik ve özellik vardır. Dilciler nazarında imanın konusu mutlak ve geneldir. Din dilinde iman; kalb ile tasdik midir, yoksa dil ile ikrar mıdır veya her ikisi midir veyahut ta bunlarla birlikte amel de zaruri midir? Bu konuda ihtilaf ve görüş ayrılıkları vardır.

4-İstidlal ve Taklidin İmanla olan ilişkisi

Daha önce bilinen ön bilgileri usulüne göre tertipleyerek, daha önce bilinmeyen yeni bilgilere, neticelere ulaştıran istidlal¹¹⁵, âlimlere ve fakihlere göre, imanın sıhhatinin şartlarından değildir. Hatta bu düşünceyi kabul eden mezhepler mukallidin imanının sahih olduğunu kabul etmektedirler. Ancak Mu'tezile'nin çoğu âlimleri mukallidin imanını kabul etmemiştir.¹¹⁶

İbnü'l-Hümmam, Allah'a iman etme hususunda mukallid nadiren görülür. Çünkü o sokaktaki/çarşıdaki avamın sözü ile Allah Teâlanın varlığı, onun sıfatları üzerine istidlaller ve hadiselerle doldurulmuştur. Zira mukallidin bilgisi avamîdir.

İbnü'l-Hümmam'a göre taklid ise; bir adam, insanların "mahlûkatı ve her şeyi yaratan bir Rab vardır. O tektir ve ortağı yoktur. Ona karşı ibadet etmek kulları üzerine bir haktır." dediklerini işitince, bunun üzerine hüsnü zannından dolayı bu sözleri söyleyen insanları hatadan uzak görüyor ve onların idraklerinin sıhhatine kesin olarak hükmediyor. O kişide bunda, zıddının vaki olması mümkün olmayacak bir hüküm meydana gelir. Bu durumda o kişi iman için gerekli olan vazifesini yapmış olur. Böylece insanda bu kesin hüküm meydana geldikten sonra geride istidlalden başka bir şey kalmaz.¹¹⁷

Şu halde tasdik taklitten uzak olması için şu şartların mevcut bulunması gerekir: a-Tasdik edilen şey hak ve hakikate, gerçeğe uygun olma-

¹¹² Yusuf 12/17.

¹¹³ el-Ankebût 29/26.

¹¹⁴ Zemahşeri, *Esasü'l-Belaga*, Beyrut 1965, s.21-22.

¹¹⁵ Gölcük, Şerafeddin, Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Konya 1988, s.73.

¹¹⁶ İbnü'l-Hümmam, a.g.e.,s.300.

¹¹⁷ İbnü'l-Hümmam, a.g.e.,s.303.

lı, b-Tasdik edilen şey, her türlü şek ve şüpheden uzak ve kesin olmalı, c-Tasdik edilen şey kesin ve kat'i delillerle ispat edilebilir olmalıdır.¹¹⁸

Diğer taraftan İbnü'l-Hümmam'a göre istidlalden maksad, kesin hükmün (tasdik) meydana gelmesidir. Mükellef, istidlal ile kastedilen şeyin kesin tasdiki elde edilince, iman hususunda üzerine vacip olanı yerine getirmiş olur. Ayrıca istidlalin gerekliliği de kişinin istidlali terk etmekle asi olmaması içindir. Çünkü istidlalin gerekliliği ancak kesin hükmün (tasdik) elde edilmesi içindir. Bu durumda tasdik meydana gelince istidlal sakıt olur, düşer.¹¹⁹

Ancak İbnü'l-Hümmam, âlimlerden bazısı istidlali terk edenin isyan etmiş olacağına dair icmanın bulunduğunu belirtmektedir. Şayet bu durumda icma sahih olursa, o zaman bu isyan bir sebepten meydana gelir ki, o da istidlalin terk edilmesinden dolayıdır. Netice olarak taklid, çeşitli tereddüt ve şüphelere maruz kalır. İstidlal ise, taklidin tersine kesin inancı tereddüt arzularından muhafaza vardır. İşte bu sebeple sahabeler, Acemden fethettikleri yerlerdeki halkın kılıç altında iman etmiş olmalarından dolayı o şehirlerde yaşayanların imanını kabul ediyorlardı. Ancak burada önemli bir nokta var; bazıları gerçekten iman ediyor, diğerleri ona muvafakat ediyor. Bir kısmı sahabelerin teşvikiyle iman ediyorlardı ki, bu durumlar istidlal etmeye teşvikten uzaktır. Durum bu şekilde olunca, ortaya çıkan sonuca göre fethedilen yerlerdeki insanların bir istidlal sonucu imana gelmediklerini akıl kesin olarak kabul etmektedir.¹²⁰ Zira böyle bir durumda istidlalin imanın sıhhatinin şartı olmadığı hususu muhtar olan mezhep imamları tarafından kabul edilen bir gerçektir.

5-Tasdikin İman Mefhumu İçerisindeki Yeri ve Mahiyeti

İman kelimesinin mahiyeti olan tanımlar incelendiğinde "*İman tasdikdir, İman kalbin tasdikidir, İman kalp ile tasdik dil ile ikrar, iman kalbin ve lisanın tasdikidir, iman söz ve ameldir yâda kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve amelden ibaret*" olduğu ve benzer hususlarda ittifak edilmeyip ihtilaf edildiği gibi kalple kaim olan tasdikte de ihtilaf edilmiştir. İbnü'l-Hümmam kalple kaim olan bu tasdik konusunda değişik bir takım ihtilafların bulunduğunu ve âlimlerin özellikle ittifak sağlamadıklarını ve bunun için, tasdik iman mefhumunun bir cüz mü? Yoksa tamamı? Ya da tasdik, ilim ve marifet cinsinden bir şey mi? yoksa kelâm-ı nefsi gibi bir şey mi? olduğu konusunda fikir ayrılıklarının olduğunu belirtmektedir. Hatta bu konu ile ilgili olarak kendisi hem soruyor hem de düşüncelerini belirterek konuya açıklık getirmeye çalışıyor.

İbnü'l-Hümmam tasdiki, ilim ve marifet cinsinden kabul edenlere verdiği cevapla bu görüş ve düşüncede olanları reddetmiştir. Çünkü Ehl-i kitap yani Yahudi ve Hıristiyanlar, Hz. Peygamberin nübüvvetinin ve onun Allah'tan getirdiklerinin doğruluğunun kesin olarak bilmelerine rağmen onlar, onu ve getirdiklerini kabul edip tasdik etmedikleri için küfürlerine hükmedil-

¹¹⁸ Tunç, Cihat, a.g.e., s.74.

¹¹⁹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.303-304.

¹²⁰ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 304-305.

meleri kesindir.¹²¹ Çünkü Allah onların durumlarını şöyle haber veriyor: “Kendine kitap verdiklerimiz onu öz oğulları gibi tanırlar. Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler.”¹²² diyerek izah etmeye çalışmıştır.

İbnü'l-Hümmam'a göre İman, kendisiyle mükellef olunan yani hür iradeye dayanan bir teklif içerirken, teklif ise, ancak ihtiyari fiillere taalluk eder, ilim ihtiyarsız sabit olan şeylerden bir kısmında yani müşahedeye dayanarak meydana gelir. Şöyle ki, bir kişi, kendi müşahedesiyile nübüvvet iddiasında bulunan ve mucize gösteren kimseye ilişen insan, nefsinde bu mucizeyi gösteren kimsenin doğruluğunu bilmesi gerekir¹²³ diye bir bilgi vermektedir.

İbnü'l-Hümmam, İmamü'l-Harameyn el-Cüveyni ve diğerleri tasdik: kelâm-ı nefsi kabilinden bir şey olduğunu ifade ettiklerini¹²⁴ ve tahkik üzere oluşan tasdikense nefsin kelâmı olduğu noktasında bulunduğunu belirtmektedirler. Lakin bu tasdik ilimle sabit olur.¹²⁵ “el-Günye li Tâlibi Tarik-i Hak” isimli eser sahibi Abdülkâdir Geylânî (ö.561/1165), Eş'arinin tasdik manası hakkında farklı farklı cevabının olduğunu ve bir defasında onun tasdiki, “Allah'ın varlığını, uluhiyyetini ve önceliğini/kıdemini bilmek”, başka bir kez de onun tasdiki, “bilgiyi içermeyen ve onsuz da gerçekleşmesi mümkün olmayan kalpte bulunan bir söz” olarak tanımladığını nakleder.¹²⁶ Bu ikinci görüşü Ebû Bekir Bakillâni de kabul etmektedir. Zira tasdik, tezkibin, sıdk ve kizbin sözle olmasından daha fazla ilim ve marifet ile olması daha layıktır. Çünkü kalbin tasdiki lisan ile ifade edilir.¹²⁷

Eş'arilere göre tasdik, bilgiye dayanan kalpteki bir söz olmakla bilgi ve kelâm-ı nefsiden oluşan bir bütün olmaktadır. Yani imanın gerçekleşmesi Hz. Peygamberin davasını vahye uygun olarak bilmeye ve Allah'ı yücelterek emirleri ve nehiylerini hafife almadan kabul etmek suretiyle onlara boyun eğmeye ve içten teslim olamaya bağlıdır.¹²⁸

6-Tasdik-Marifet ilişkisi

Tasdik, bir haberi veya bir hükmü, iz'an ile kesin olarak kabul etmek, verilen haberi ve haber sahibini yalanlamaktan emin kılmaktır. Tasdikte aranan iz'anın manası; realiteye uygun olan ve kesin inançtır ki, bu kesin inanç, kalpte kesb ve ihtiyar ile hâsıl olur. Kalbe itminan, huzur ve sükûn verir. Tasdikte kesb ve ihtiyara dayanan iz'an şarttır. İz'an olmazsa, ona “marifet” denir.¹²⁹ Marifet, bir şeyin, kesb ve ihtiyar olmadan, kalpte birden bire hâsıl olmasıdır. Bir kimsenin, gözünü açınca, güneşin doğmasını gör-

¹²¹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.305.

¹²² el-Bakara 2/146; Ayrıca bkz. el-Bakara 2/89; Ali İmran 3/70-71.

¹²³ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.305.

¹²⁴ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.306.

¹²⁵ el-Cüveyni, *el-İrşad* s.334; İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 306, Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.306.

¹²⁶ el-Cüveyni, a.g.e, 334; Bağdadi, *Usulu'd-Din*, s.248.

¹²⁷ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.306-307.

¹²⁸ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 308, Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.308.

¹²⁹ İbn-i Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Mısır 1303, XVI/160-163; Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, İstanbul 1305, III/593-594.

mesi veya Peygamberin mucizesini görünce kalbinde peygamberi tasdikten hemen belirlemesi gibidir. Bu bakımdan marifet, tasdikten daha geneldir.¹³⁰

İbnü'l-Hümmam'a göre, teslim olmak demek olan inkiyad ile bilginin imanda şeran muteber olmalarının sübutuyla beraber bilginin dilde (lügat açısından) tasdik mefhumundan çıkması gerekir. İmanda şeran bu ikisine (tasdik ve bilgi) itibarın sabit olması, ya şeran iman mefhumunun cüzleri olmasından dolayı veya imanın kabul edilebilir şartlarının bulunması sebebiyledir. Bu ikisi olmadan iman kabul edilir olmaz. Bu ikinci vecih en uygun durumdur. Çünkü birinci vecihte yani (her ikisi, iman mefhumunun cüzleri olması halinde) imanın lügat manasından, Şeri olan başka bir manaya nakledilmesi gerekir. Bu nakli gerektiren bir delil olmadan yapılan nakil ise geçersizdir.¹³¹

Kemal b. Ebû Şerif, imanın lügat manasından şer'i manasına, vukuunu gerektiren bir delil olmadan yapılan nakil asla muhaliftir. Buna ancak delil ile gidilir. Bilakis kitap ve sünnette Arapların iman etmeleri defalarca istenmiştir. Onlara cevap veren ise, imanın manasını açıklamaksızın cevap vermiştir. Şayet bir açıklama vukuu bulmuş ise, o açıklanan hususta imanın manasına değil, müteallikine ait olmuştur. Böyle bir izaha delil olarak Resulullah'ın Cibril'den iman konusunda sual etmesini ve onun Resule verdiği cevabını gösterebiliriz. Orada Cibril Resûle cevabında "*Allah'a, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine, Ahiret gününe inanmandır.*"¹³² dedi. Burada Resulullah imanın müteallikini açıklamıştır. Yoksa imanın lafzını tefsir etmiş değildir. Bilakis cevabında "inanmandır" demiştir. Çünkü imanın ne anlama geldiği onlar nezdinde bilinmekteydi. Evet, tartışma götürmez bir gerçektir ki, iman lügat yönüyle mutlak tasdikdir. Şer'an, lügat manasıyla beraber bir takım hususi emirleri tasdik etmektedir.¹³³

İbnü'l-Hümmam, istislâm ve marifet olmadan imanın tahakkuk etmesi, ancak şer'an bunların imanın iki şartı olarak bulunmaları caiz olduğu için ayrıca bunların iman mefhumunun cüzleri olmasını gerektirmez. Durum böyle olunca, marifet ve istislâm olmadan lügat itibariyle tasdikten sübutunun açık olmasıyla, teslim ve marifetsiz olan tasdikten küfürle birlikte bulunması da gayet net bir şekilde açık olur.

7-İman-Küfür İlişkisi

Küfür, lügatte bir şeyi örtmek demektir. Bu sebepten ötürü de kalbindeki inancını örten kişiye kâfir dendiği gibi, tohumu tarlaya atan/gömen çiftçiye¹³⁴, karanlığı ile her şeyi örttüğü için geceye, kılıcı örttüğü için kınına kâfir denmiştir. Ayrıca imanın zıddı olarak tezkib ve inkâr manalarına da kullanılmıştır.¹³⁵ Küfür tabiri bazen nimesi inkâr manasına da kullanılmıştır.¹³⁶ Dini literatürdeki terim manası ise, Hz. Peygamber'i Allah'tan getirdiği

¹³⁰ Aydın, Ali Arslan, a.g.e., s.85.

¹³¹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 311.

¹³² Buhari, el-İman 37; Müslim, İman 1; Tirmizi, İman 4; Ahmed b.Hanbel, *Müsned* 1/51

¹³³ Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.311.

¹³⁴ el-Hadid 57/20.

¹³⁵ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, V/145; el-Fîrûzâbâdi, *el-Kamusu'l-Muhid*, Beyrut 1987, s.605.

¹³⁶ İbn Manzûr, a.g.e., s.145.

şeylerde yalanlayıp, onun getirdiği kesinlikle sabit olan dinî esaslardan bir veya daha fazlasını inkâr etmektir.

İbnü'l-Hümmam, iman ile küfür kavramlarını iç içe ele almıştır. İmanın mahiyetinden bahsederken küfürden de bahsetmektedir. Bu konuda, ikrarı imanın hakikatinin rüknü olarak kabul etmeyenlerin, tasdik edenden ne zaman ikrar etmesi talep edildiğinde ikrar etmeye inanmalı. Şayet ondan ikrar talep edildiğinde sebepsiz olarak ikrar etmekten kaçınır yani ikrar etmezse o kimsenin ikrar etmemesi inâdi bir küfür olur, diyerek nasıl iman kalbin tasdiki ise, küfür de kalbin inkârı olduğunu açık bir şekilde belirtmektedir.¹³⁷

İbnü'l-Hümmam, tazimi (dinde hürmet edilmesi gerekli olan şeyleri) muteber saydıkları için Hanefilerin, zıddı olan istihfafa cüret gösterenlerden sadır olan pek çok fiil ve lafzı küfür saydıklarını belirtmektedir. Bu lafız ve fiillerde dini hafife veya alaya almaya delalet etmesi sebebiyle ve sünneti hafife alarak peygamber onu fazladan lüzumsuz olarak yapmıştır diyerek, sünneti çirkin görmelerinden dolayı onu devamlı terk edenin küfrüne hükmetmişler.¹³⁸ Ayrıca tekfirin şuna hamledilmesi gerektiğini belirtir ki, ancak inkâr eden, onun sübutunu kati olarak bildiği halde inkâr etmişse tekfir edilir yoksa tekfir edilmez. Çünkü tekfirin illeti yalanlamaktır. Veyahut da dini istihfaf etmektir. Bu da ancak emrin sübutunu kati olarak bilme durumunda olur. Bu emrin sübutunu kesin olarak bilmiyorsa tekfir olunmaz. Ancak ehli ilim; bu emrin kat'iyyen dinden olduğunu ona hatırlatır. O da inat ederek bulunduğunda devam ederse, küfrüne hükmedilir.¹³⁹

Ehl-i sünnet bazı konularda akideye muhalif davrananların tekfir edilmesi hususunda ihtilaf ettiler. Ancak, dinin aslını teşkil eden zarurat-ı diniyye muhalefet edenlerin tekfirinde ittifak ettiler. Bu bağlamda örnek olarak, Âlemin kadim olduğunu kabul eden, cismani haşrin nefyini inkâr eden ve Allah'ın tikelleri bilemeyeceği hususunda bunları dillendiren filozofları tekfir etmişlerdir.¹⁴⁰ "Allah teâla, cahillerin söylediklerinden münezzehtir."¹⁴¹ Ancak İbnü'l-Hümmam, Ebu Hanife ve Şafinin sözüne dayanarak Selefin icmasına muhalefet edenlerin tekfir edilemeyecekleri görüşünü savunmaktadır.¹⁴²

İbnü'l-Hümmam'ın, küfür konusundaki yaklaşımı Kur'an'ın verileri ile örtüşmektedir. Küfür dinin asıllarından olan yani zarûrat-ı diniye dediğimiz şeyleri beğenmeyip, hafife almak veya yalanlamaktır. Asıl mesele Kur'an'ın bildirdikleri ile iktifa etmektir. Selefin veya diğerlerinin icması Kur'an ile örtüşmüyorsa onların icması başkalarını bağlamaz ve onlara muhalefet etmek küfür olarak nitelendirilemez.

¹³⁷ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.293.

¹³⁸ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.313.

¹³⁹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.318.

¹⁴⁰ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s.322; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.322 ; Ayrıca bkz. Gazali, Ebu Hamid, *Tehâfütü'l-Felâsife*, nşr.Süleyman Dünya, Kahire 1972, s.307-308; Gazali, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, trc.Hilmi Güngör, Ankara 1960, s. 35-36.

¹⁴¹ el-İsra 17/43.

¹⁴² İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 323; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.323; bkz. Kılavuz, Ahmed Saim, *İman Küfür Sınırı*, s.55 vd.

8-İman ve İslâm Değerlendirmesi

Kur'an-ı Kerim'de iman ile İslâm bazen aynı, bazen de farklı anlamlarda kullanılmıştır.¹⁴³ İbnü'l-Hümmam İslâm'ı, Allah'ın emirlerini ve nehiyelerini kabul etmek, teslim olmak ve onlara boyun eğmek anlamlarına gelir. Ayrıca İman-İslâm ilişkisine onun bakışı Eş'âri ve Hanefilerin bu konudaki düşüncelerine uygun ve örtüşür bir nokta olup, İslâmsız iman, imansız İslâm'ın olmayacağı yönündedir.¹⁴⁴ Ebu'l-Muin en-Nesefî (ö.508/1114) iman, Allah'ın birliğini, dil ile söyleyip kalb ile tasdik etmek, diye tanımlarken İslâm'ı ise, Allah'a vahdaniyet üzere ibadet etmek olarak tarif etmektedir.¹⁴⁵

İbnü'l-Hümmam, bir takım ehl-i ilmin İslâm'ı lügat yönünden tarif ederken inkiyad ve teslimiyet olarak açıklayıp, tasdikin içerisine dâhil ettiklerinden bahsediyor. Bu duruma göre İslâm mefhumu, iman mefhumunun bir cüzüdür. Bazı ehl-i ilmin ise, iman ve İslâm'ı aynı manaya gelen isim olarak kullandıklarından bahsetmektedir. Ancak İbnü'l-Hümmam bu bilgileri verdikten sonra kendisi, iman ve İslâm mefhumlarının birbirinden ayrılmayacağını ve şeran imanının İslâmsız, İslâm'ın da imansız olamayacağını bir hakikat¹⁴⁶ olduğunu belirtmektedir.

İbnü'l-Hümmam, "*el-Müsayere*"nin yukarıda beyan ettiğimiz bölümünde İslâmı, istislâm ve inkiyad olarak açıkladığını söyleyenlere cevaben bu durum, şerin açıkladığına muhaliftir.¹⁴⁷ Hâlbuki Hz. Peygamber (SAV)e gelen Cebrail (A.S)'in "İslâm nedir?" diye sorduğu sorusuna, Hz. Peygamber de cevap olarak: İslâm'ı amellerle açıklamış ve devamla: Kelime-i Şehadeti getirir, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak, Kabe'yi tavaf etmek, şeklinde bir açıklama yapmıştır.¹⁴⁸ İbnü'l-Hümmam, bizim zikrettiğimiz istislâm ve inkiyada şeran ve lügat bakımından İslâm ismi verildiği gibi, şüphesiz zikredilen bu amellere de şeran İslâm ismi verilir. İslâm'a nispet ettiğimiz imanla İslâm'ın ayrılmazlığı, imanın İslâm'ı gerekli kılması ikisinin de bir ve aynı manaya gelmeleridir.¹⁴⁹

Hz. Peygamberin hadisinde geçen mefhuma gelince, bu anlamda İslâm imandan ayrılmaz, iman İslâm'dan ayrılır ve tek başına kalır. Çünkü bazen ameller olmaksızın içten kabullenme ve tasdik bulunur ve iman İslâm'dan ayrı kalır. Ama (şeri ameller manasıyla İslâm'a gelince), amellerin sıhhatine, ne iman şart koşulduğu için, İslâm imandan ayrılmaz. Ne de bunun aksi, yani imanın sıhhati için ameller şart koşulmaz. Bu görüş Mu'tezile'nin aksinedir.¹⁵⁰

¹⁴³ bkz. Taşpınar, Halil, "İman ve İslâm terimlerine Kur'an ve Tefsir Bağlamında Bir Bakış", *Diyanet İlimi Dergi*, Ankara 2004, c.40, sy. 4 (Ekim-Kasım-Aralık 2004)

¹⁴⁴ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 296; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.296

¹⁴⁵ en-Nesefî, Ebu'l-Muin, *Bahru'l-Kelâm fi Akâidi Ehli'l-İslam*, trc.Cemil Akpınar, Konya ts., s.13.

¹⁴⁶ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 310; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.310

¹⁴⁷ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 313; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.313

¹⁴⁸ Cibril Hadisi için bkz. Buhari, İman 37; Müslim, İman 4; Ahmed b. Hanbel 1/37,38.

¹⁴⁹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 313.

¹⁵⁰ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 314; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.314

C-İMAN ESASLARI ya da KONULARININ TESPİTİ

İbnü'l-Hümmam, nelere iman edilmesi gerektiği hususlar üzerinde durmaktadır. O iman edilmesi vacip olan şeyleri belirtirken bu bağlamda ona göre, Hz. Muhammed (SAV)'in, Allah'tan getirdiği itikâdî ve ameli olan şeylerdir. Yine onun Allah'tan getirdiği her şeyi tasdik etmek gerekir. İtikâdî olan, kendisine inanılması kastedilen, ameli olan ise, kendisinden amel olarak kast olunan fiildir. Yani Hz. Peygamberin haber vermiş olduğu gibi doğru ve hak olduğuna itikaddır.¹⁵¹

İtikâdî ve amelî şeylerin tafsilatı çok olduğundan bunların ayrıntılarını girmeden inanılması gerekli olan hususlar icmalî iman ve tafsilî iman olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İcmalî imandan maksad, inanılması gereken şeyler kısa, özlü ve toptan olarak inanmaktır. Bu inanç "*Kelime-i Tevhid*" ifadesinde özetlenmiştir. Onun belirttiği tevhidin özü yani "**Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah/Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed onun resûlüdür**" cümlesini insanların kalben tasdik ve dil ile ikrar etmeleridir. Tafsilî imana gelince, bunlar inanılması gereken şeylerin her biri üzerinde düşündükten sonra açık ve geniş bir şekilde, bütün ayrıntılarıyla inanmak demektir. Bu tafsilî iman sonucunda nelerin inkâr, hangi şeylerin küfür, fısık ve dalaletle niteleneceği de öğrenilmiş ve iyice kavranılmış olur.¹⁵²

İbnü'l-Hümmam'a göre, Hz. Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna, onun bildirdiği tarzda Allah'ın varlığı ve birliğine, kâinatta bulunan her şeyin ona ibadet etmesi gerektiğine, Allah'ın âlim, kâdir, mürid, işiten ve konuşan olduğuna, Hz. Peygamberin getirdiği Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğuna, kitaplarını meleklere aracılığıyla indirdiğine, namazın, orucun, zekat ve hac gibi diğer rükünlerin farz olduğuna, kıyamet gününün geleceğine, Allah'ın ahirette ölümleri dirilteceğini, faizi, içkiyi, kumarı haram kıldığına kesin olarak inanmak gerekir. Bütün bunlar tafsilî iman çerçevesinde inanılması gereken şeylerdir.¹⁵³

İbnü'l-Hümmam, iman edilmesi gereken şeylerin bir kısmında peygamberi görenle görmeyen arasında bir farkın olmadığını yani müsavi olduklarını belirtmektedir. Ancak problem bizzat peygamberden rivayet edilenlerin bir kısmında huzurunda bulunanla bulunmayanların arasında bir farkın olduğunu söyler. Çünkü peygamberin huzurunda bulunan kişi haber-i ahadî inkâr etmekle, bizzat kendisinden peygamberi yalanlama sadır olduğundan dolayı tekfir edilir. Şayet bu kişi inkârını nesih veya benzeri bir durum sebebiyle yaptığını iddia etmemiş ise, onun küfrüne hükmedilir. Yoksa peygamberi görmemiş bir kimse haber-i ahadî inkâr etmekle tekfir edilmez. Çünkü burada peygamberi görmemiş olan kişi haber-i ahadî onun ağızından duymamıştır. Ayrıca o haberin sübutu ise Nebi'den tevatüren de sabit olmamıştır. Durum böyle olunca, o kişinin amacı peygamberi yalanlamak değil, bilakis ravileri yalanlamaktır. Şayet peygamberi görmemiş olan

¹⁵¹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 314-315; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.314-315.

¹⁵² İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 315; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.315

¹⁵³ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 315-320; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.315-320

kişi, bu haberleri peygamberin söylediği için istihfaf ederek/hafife almak için reddetmişse o zaman tekfir edilir.¹⁵⁴

D-İMANIN HÜKMÜ/İMANIN TEMEL ÖZELLİKLERİ

a-İmanda artma ve eksilme

İmanın artması ve eksilmesi problemi kelâmî ekoller arasında tartışma ve münazara konusu olagelmıştır. Ehl-i Sünnet Kelâmcıları bu konudaki tartışmadan kendilerini uzaklaştıramamışlardır. Hakikatte bu soru iman tasdik mi? İkrar mı? Ve ya tasdikle beraber ikrar mı? olduğu şeklindeki ihtilafların tabii bir neticesidir. İnananların üzerinde birleştikleri temel nokta olan bu tasdik basit olduğundan, artmayı ve eksilmeyi kabul etmez. İnanılacak şeyler yani iman esasları açısından da iman artma ve eksilme kabul etmez. O halde tasdik bakımından insanlar birbirlerine eşittir. Birinin diğerine üstünlüğü söz konusu değildir.

İbnü'l-Hümmam, iman artmayı ve eksilmeyi kabul edip etmeyeceği konusunu ele alırken öncelikle bu meselenin üzerindeki görüş ayrılıklarından söz eder. Bu durumda farklı görüşleri belirtirken öncelikle yer verdiği âlimlerin başında Ebû Hanife ve arkadaşları gelir. Onlara göre iman artmaz ve eksilmez. Eş'arilerden Cüveyni ve arkadaşları aynı görüşü paylaşmışlardır. Ancak Eş'arilerden birçoğu iman artıp eksileceğini kabul etmişlerdir.

İmanın artıp eksilmesi konusunda iki farklı görüş vardır. **Birincisi:** taatlerin/amellerin iman mefhumuna dâhil edilmesi durumu ki, bu noktada iman taatin artmasıyla artar, noksanlaşmasıyla noksanlaşır. **İkincisi:** taatin, iman mefhumuna dâhil edilmemesi durumunda, iman ne artar ne eksilir. Çünkü İman, iz'anla birlikte kesin tasdik ismidir. Bu mefhum kendisine taatlerin ve masiyetlerin ilavesiyle değişmez. Ancak bu bapta ihtilaf vardır. Ayetlerin zahiri anlamlarına bakarak "iman mücerret tasdiktir"¹⁵⁵ diyenlerin görüşüne göre, iman artıp eksileceğini kabul etmişler ve "*İnananlar ancak o kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalpleri titrer, ayetleri okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır. Ve Rablerine güvenirlir.*" ayetini delil olarak getirmişlerdir. Hatta Hz. Peygamberden İbn-i Ömer'in naklettiği bir hadisi şerifi de belirtmektedirler.¹⁵⁶

Mücerret imanı tasdik kabul edenlere göre, İmanın artıp eksileceği konusunda aklın hiç bir manî yoktur. Bilakis tasdik muhtevası olan yakîn en açık ve sarîh şeylerden tut, en gizli kat'i istidlali bilgilere kadar bizzat kuvvet bakımından hepsinde farklılık arz eder. İbnü'l-Hümmam, kuvvet açısından imanalarda farklılık olabileceğini göstermek için Hz. İbrahim (AS) olayını hatırlatır. Hz. İbrahim ölümü nasıl dirilttiğini göstermesini Allah'tan

¹⁵⁴ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 315-317; Kemaleddin b. Ebû Şerîf, a.g.e., s.315-317

¹⁵⁵ el-Enfal 8/2; bkz. et-Tevbe 9/124; el-Müddessir 74/31; el-Fetih 48/4.

¹⁵⁶ İbn Ömer'den nakledilen bir hadiste " Ya Resûlullah, iman artıp eksilir mi? dedik. Hz. Peygamber cevaben: Evet, iman, sahibini cennete sokuncaya kadar artar ve sahibini cehenneme sokuncaya kadar eksilir." İbnü'l-Hümmam'ın naklettiği bu ibarenin metnini sahih hadis kaynaklarından bulamadık. Ancak "İman ziyadeleşir ve noksanlaşır" şeklinde bir hadis geçmektedir. Ayrıca bunun da senedinin zayıf olduğu belirtilmektedir. bkz. İbn Mace, Mukaddime 9; Aclûnî de hadisin senedinin sahih olmadığını fakat manasının doğru olduğunu söylemektedir. Aclûnî, Keşfu'l-Hafa, Beyrut ts., I/23.

isteyince, ayette olduğu gibi Allah kendisine “*İnanmıyor musun deyince, hayır kalbim mutmain olsun*”¹⁵⁷ cevabını vermiştir. Hz. İbrahim’in bu isteği imanda yücelme ve terakki olarak değerlendirilmiştir. Bu olay sonrasında yani ölülerini nasıl dirilttiğini gördükten sonraki imanının önceki imanından daha güçlü olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁸

Ebû Hanife, el-Cüveyni ve bazı Eş’ariler imanın artma ve eksilmesi ni bu cihetten yani kuvvet bakımından kabul ederler. Fakat bizzat tasdik in eksilip artması noktasında ise kabul etmezler. Tasdik in hakikati yönünden değil de, kesin/yakîn bakımından olan farklılık sebebiyle, Mü’minler iman bakımından farklılık arz eder.¹⁵⁹ Ayrıca yine Ebû Hanife den rivayet edilir ki, “Benim imanım Cebrail’in imanının mislidir” Çünkü misliyet her sıfatta eşitliği gerektirir. Fakat teşbihte ise, her sıfat eşitliği gerektirmez.¹⁶⁰

Sonuç itibarıyla imanın artacağını ifade eden ayetlerle ve bu konuda rivayet edilen hadis-i şerifler, imanın kuvvet ve kalbin derinliklerine nüfuz açısından farklı düzeyde olabileceğini bu yönüyle de artıp eksilebileceğini ifade etmektedir. Diğer taraftan ameller imana dâhil edildiği süreç içerisinde iman artar ve eksilir. Ancak bunun aksi durumda ise, iman tasdik ve hüküm açısından ne artar, ne de eksilir.

b-İmanın vasfı/ iman mahlûk mu değil mi?

İman konusunda pek fazla olmasa da münakaşa edilen meselelerin birisi de imanın yaratılmış olup olmadığı konusudur. Mâtürîdî âlimler arasında bu konuda iki farklı görüş vardır: a-Semer kand bilginlerine göre iman mahlûktur, b-Buhara âlimleri imanın mahlûk olmadığı düşüncesine sahiptirler. Ancak bu konudaki ihtilaf, kulların fiillerinin yaratıcısı Allah olduğunda ittifak ettikten sonra meydana gelmiştir.¹⁶¹

İmanın mahlûk olmadığını kabul edenlerden İbn Fadl, eş-Şeyh İsmail b.Hüseyin ve Ferginanî gibi bazı âlimler “*İman mahlûktur*” diyenleri tekfir etmekte aşırı gittiler. Buna gerekçe olarak “*iman mahlûktur*” görüşünü kabul edilmesi durumunda Allah’ın kelâmının da mahlûk olacağını söylediler. Nuh b. Ebi Meryem¹⁶², Ebu Hanife’den imanın mahlûk olmadığı görüşünü rivayet etti.¹⁶³ Hâlbuki İbnü’l-Hümmam, Ebû Hanife’nin “*el-Vasiyye*”sinde imanın yaratıldığına dair açık bir ifadenin bulunduğunu bildirerek kendisiyle aynı düşüncüyü paylaştığı kanaatini hissettirir. Ebû Hanife ise imanın yaratılmış olduğu düşüncesini iman sahibinin yaratılmış olduğu fikrine dayandırmaktadır. Ebû Hanife “ Kullar amelleri, ikrarları ve marifetleriyle yaratıl-

¹⁵⁷ el-Bakara 2/260.

¹⁵⁸ İbnü’l-Hümmam, a.g.e., s. 327; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.327.

¹⁵⁹ İbnü’l-Hümmam, a.g.e., s. 327; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.327

¹⁶⁰ Ebû Hanife, *İmam-ı Azam’ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981, 19.

¹⁶¹ İbnü’l-Hümmam, a.g.e., s. 332; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.332

¹⁶² “Nuh b. Meryem, ehl-i hadise göre itimad edilmez birisidir” Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.333.

¹⁶³ İbnü’l-Hümmam, a.g.e., s. 333.

miş, mahlûkturlar. Fail mahlûk olunca onun fiillerinin öncelikle mahlûk olması gerekir.”¹⁶⁴

İmanın mahlûk olmadığını söyleyenler, Allah Teala'nın kelâmı mahlûk değildir. Ayeti kerimelerde “*Bil ki, Allah'tan başka ilah yoktur.*”¹⁶⁵ ve “*Muhammed onun resulüdür.*”¹⁶⁶ Buyrulmuştur. Burada imanı söyleyen Allah'tır. Bununla Allah mahlûk olmayı tahakkuk ettirmiştir. Bu iş şuna benzer: Kur'an okuyan kimse, mahlûk olmayan Allah'ın kelâmını okumaktadır. Çünkü başkasının yazdığı şeyi okumakla, o yazılan şeyin yazısına nispeti kesilmez, bilakis şöyle söylenir; filan şahsın hutbesini veya şiirini okudu denilir. Kim de Allah tealanın kelâmına delalet eden bir manzumu okursa o, mecazen değil de hakikaten Allah'ın kelâmını okumuş olur. Çünkü kelâmın okunması ancak bu şekilde olur. Onların sarıldıkları şeyin gayesi de budur.¹⁶⁷ Diğer taraftan Semerkand bilginleri, Buhara âlimlerini cahillikle suçladılar¹⁶⁸ ve fıkihtan Buhara âlimlerine gerekli delillerini getirdiler, o da Fatihha suresidir. Fatihha suresi baştan sonuna kadar okunduğunda şayet bununla, Kur'an'ın kıraati kast olunmazsa, cünüp kişi için onu okuması caiz olur. Oysaki cünüp olan kişi, Kur'an okumaktan men olunmuştur. Sonuç olarak, Lafzı, Kur'an'ın lafzına uygun düşen şey, şayet onunla Kur'an kast olunmuyorsa, bu Kur'an olmaz. Zira o Allah'ın kelâmıdır. Bununla onların tutundukları şeyler batıl olur. Yine aynı şekilde “*Sübhanallahî ve'l-hamdulillahî*” gibi şeyleri söyleyerek Allah'ı zikreden herkesin veya herhangi maksatla konuşan kişilerin sözü şayet Kur'an nazmına, sadece bazı kısımlarına muvafık düşerse, o kişi onunla, Allah'ın kelâmının manalarından mahlûk olmayı söylemiş olması lazım gelir. Çünkü bu cüzlerden Allah'ın zatı ile kaim manaya mutabık düşenler vardır. Zira bir sözün, Kur'an'da benzeri bulunan bir söze şamil olması nadirdir. Kur'an'ın lafzına, lafzı uygun olması sebebiyle, mahlûk olmayan şey, mütekellimle kaim olsa, iman sadece onlara tahsis olunmaz, bilakis, her konuşan söylediğimiz gibidir. Şayet bu mahlûk olmayan şeyden maksad, yani bu nazmı ile Kur'an'ın kıraati olması hususu mütekellimle kaim olsa, o zaman onların imanın mahlûk olmadığı ortaya çıkar.¹⁶⁹

c-İmanda istisnanın caiz olup olmadığı

İmanın mahiyeti ile ilgili ihtilafli konulardan birisi istisna, mü'min bir kişinin imanı hakkında “*inşallah/ Allah dilerse mü'minin demesi*”dir. İstisnanın caiz olup olmayacağı konusunda âlimler arasında ihtilaf edildi. İmanda istisnanın caiz olmadığını savunanlardan, Ebû Hanife, ashâbı ile birlikte imanda istisnayı reddetmişlerdir. Ancak mü'min bir kişinin “*Ben gerçek mü'minin*” demesi gerekir.¹⁷⁰ Ebû Hanife “mü'min gerçekte iman eden, kâfir de gerçekte inkâr eden kimsedir. İmanda şüphe olmaz. Zira yüce Allah

¹⁶⁴ Ebû Hanife, el-Vasiyye, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981, s.75.; İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 333-334; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.333-334.

¹⁶⁵ Muhammed 47/19.

¹⁶⁶ Fetih 48/29.

¹⁶⁷ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 333; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.333.

¹⁶⁸ Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e. s.334

¹⁶⁹ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 334; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.334.

¹⁷⁰ İbnü'l-Hümmam, a.g.e., s. 338; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e.,s.338.

“Onlar gerçekten mü’minlerdir”¹⁷¹ ve “onlar gerçekten kâfirlerdir.”¹⁷² Buyurmakta diyerek o bu husustaki kesin hükmünü koymuştur.¹⁷³ Bir kişinin “ben Allah dilerse mü’minim” demesi imanında şüphe ettiğine, tasdik ve ikrarın kat’i olmadığına delalet ettiğinden caiz görülmez.¹⁷⁴

İmanda istisnanın caiz olduğunu savunanlardan, Şafii ve ashabı imanda istisnayı caiz görür.¹⁷⁵ Bu düşünceyi savunanlara göre, kişinin mutlak olarak ve tevil etmeksizin “Ben Allah dilerse mü’minim” demesi zarar vermez. Çünkü selef bu şekilde söylemekle imanın durumundan yani imanın şüphe içinde olup olmadığından haber vermeyi değil, imanın akıbetinin nasıl olacağını bilmenin mümkün olmayışını kastetmektedir.¹⁷⁶ Eğer istisna ile gelecekte işi Allah’a havale etmek, özellikle imanlı bir şekilde ölmek kastedilmişse bu durumda Kur’an “Hiç bir şey hakkında “Ben bunu her halde yarın yaparım” deme. Meğerki işi Allah’ın dilemesine/bağlamış olasin.”¹⁷⁷ buyurulmuştur.

İbnü’l-Hümmam istisna konusunda şunları belirtmekte, bir kimsenin gelecekte ölüm halindeki imanına matuf olarak “Ben Allah dilerse mü’minim” şeklinde yaptığı istisnadan ötürü bir sözü şu anda söyleyen kimsenin imanı bunun dışındadır. Çünkü o, sû-i hatimededen korktuğu için teberrüken istisna yapmıştır. Nefis bazen imanın sübût ve istimrarından, istisna vasıtasıyla derhal tereddüt duyması sebebiyle hali hazırdaki imanda tereddüt etmeyi alışkanlık haline getirir ki, bu da bir mefsedettir. Çünkü bu istisna sebebiyle meydana gelen bu alışkanlık hayatın sonunda da imanında tereddüdün varlığına ve devam etmesine yol açar. Özellikle şeytan bu tereddütle senin helâkine çalışır ve sana müptela olur, senden başkasıyla da meşgul olmaz. O takdirde istisnayı terk etmek sana vacip olur.¹⁷⁸

Sonuç

Kemaleddin İbnü’l-Hümmam, XV. Asırda yaşamış değerli âlimlerimizden biridir. Değişik sahalarda eserler vermek suretiyle kendisini ilim dünyasına kabul ettirmiş bulunmaktadır.

İbnü’l-Hümmam’ın kelâm sahasında yazmış olduğu eser “el-Müsayere” isimli kitabıdır. Bu eser kelâm sahasında “er-Risâletü’l-Kudsiyye” ile birlikte gittiğinden dolayı *el-Müsayere* adını verdiği bu kitap onun bir şerhi şeklinde meydana getirilmiş bir eser değil, ondan tamamen farklı bir şekilde kaleme alınmış ve yazıldığı dönem itibarıyla orijinal sayılan bir eserdir.

İman ve İslâm konularını ihtiva eden hatime bölümü özellikle İbnü’l-Hümmam’ın kendi anlayışına göre ortaya konulmuş bir kısımdır. Zira burada konuları işlerken mezhep taassubundan uzak, kendi görüş ve düşünceleriy-

¹⁷¹ el-Enfal 8/4.

¹⁷² en-Nisa 4/151

¹⁷³ Ebu Hanife, *el-Vasiyye*, a.g.e., s.73.

¹⁷⁴ Mâtürîdî, *Kitabu’t-Tevhid*, İstanbul 1979, s.388.

¹⁷⁵ İbnü’l-Hümmam, a.g.e., s. 338.

¹⁷⁶ Kılavuz, Ahmed Saim, a.g.e., s.146; İbnü’l-Hümmam, a.g.e., s. 339; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.339.

¹⁷⁷ el-Kehf 18/23 vd.

¹⁷⁸ İbnü’l-Hümmam, a.g.e., s. 340-341; Kemaleddin b. Ebû Şerif, a.g.e., s.340-341.

le birlikte diğer âlimlerin görüşlerine yer verildiği, hatta kendince meylettiği taraf varsa özgürlükçü bir düşünce çerçevesinde çekinmeden belirttiği bir bölüm oluşturulmaya çalışılmıştır.

İbnü'l-Hümmam'a göre yukarıda imanın, lügat ve ıstılah manalarını verdikten sonra onun iman anlayışını "*Kalb ile tasdik, dil ile ikrar*" şeklinde özetleyebiliriz: Ona göre imanın temel rüknü olan yani olmazsa olmaz şartlarından biri kabul edilen şey kalbin doğrulaması ve onaylamasıdır. Ancak dil ile ikrar o kimse için dünyevi hükümlerin uygulanabilirliği noktasında bir önem arz etmektedir. Onun bu düşüncesi Mâtürîdi kelâm sisteminin benimsediği iman anlayış ile bire bir örtüşmektedir. Lakin iman kelimesinin lügat anlamları farklı farklı olsa bile, İbnü'l-Hümmam imanın İslâmsız, İslâm'ın imansız olamayacağını açık bir yüreklilikle belirtmekte ve el-Gazalî'nin bu konudaki düşüncesinden ayrılmaktadır.

İbnü'l-Hümmam göre, imanın artması veya eksilmesi noktasındaki ihtilafın lafzi bir anlaşmazlıktan kaynaklandığını belirterek ameller imana dahil edilmedikçe, onların artması veya eksilmesiyle birlikte iman da artar ve eksilir. Ancak imanın amellerden bağımsız olarak ele alındığı ve salt tasdik olarak kabul edildiği zaman iman artmaz ve eksilmez.

Kısaca İbnü'l-Hümmam, taklidi imandan tutun, imanın sürekliliği konusuna kadar bütün meselelerde bir çözüm ortaya koymuştur. Bazı haklı gerekçelerle mukallidin imanının geçerli olacağını, uyku, baygınlık v.b durumlarda imanın yok olmayıp, devam edeceği kanaatini taşıdığını da belirtmektedir.

Sonuç olarak İbnü'l-Hümmam'ın başarısı, onun kısır ve anlamsız çekişmelerden uzak bir şekilde Mâtürîdî bir çizgide seyretmiş olması, ön yargılardan arınmış bir vaziyette akılcı bir tavır izleyen, sade, mezhep taassubundan uzak, kendi görüş ve anlayışını özellikle tercihlerini eserlerine yansıtan bir şahsiyet olarak görmemiz mümkündür.